

प्रकरण पहिले
मराठी ग्रामीण कादंबरी

- प्रास्ताविक
- १. ग्रामीणता
- २. ग्रामीण संवेदनशीलता
- ३. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा
- ४. ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल
- समारोप
- संदर्भ

मराठी ग्रामीण कादंबरी

● प्रास्ताविक

मराठी कादंबरीचा सुरुवातीचा काळ हा भाषांतरीत कादंबरीचा काळ मानला जातो. या काळामध्ये पाश्चिमात्य भाषेतील अनेक सुप्रसिद्ध कादंबऱ्यांची भाषांतरे झाली आणि याची ओळख मराठी साहित्याला होऊ लागली. कादंबरी या साहित्य प्रकाराचा प्रथमतः विकास झाला तो पाश्चिमात्य देशामध्ये. तिकडून तो भाषांतराच्यामार्फत आपल्याकडे आला. १८ व्या शतकात कादंबरी हा साहित्य प्रकार उत्क्रांत झाला आणि १९ व्या शतकाच्या आरंभी तो मान्यताप्राप्त झाला. कादंबरी या साहित्य प्रकाराचे त्याच्या प्रकृती धर्मानुसार विविध प्रकार पडतात. यामध्ये सामाजिक कादंबरी, राजकीय कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, पौराणिक कादंबरी, ग्रामीण कादंबरी असे प्रकार दिसून येतात. १९६० नंतर ग्रामीण मराठी समाजजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचा ग्रामीण कादंबरी म्हणून उल्लेख केला जातो. तत्पूर्वी हे या वेगळ्या नावाने ओळखले जात नव्हते असे नाही. मात्र १९६० नंतर ग्रामीण साहित्य लेखनाला चौफेर अंगांनी गती प्राप्त झाली. अनेक कादंबऱ्यांना प्रसिद्धी लाभली. दुर्लक्षित झालेल्या ग्रामीण समाजजीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण होऊ लागले. अनेक कादंबऱ्या प्रसिद्धीला आल्या. लेखकाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. अनेक मानसन्मान मिळाले. आजही त्याची वाटचाल चालूच आहे, पण तत्पूर्वीच्या परिस्थितीचा आढावा या प्रकरणामध्ये काही मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करावयाचा आहे. ग्रामीणता, ग्रामीण संवेदनशीलता, ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा, ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल या काही मुद्यांच्या आधारे अभ्यासू.

भारतीय साहित्याच्या संदर्भात १९ वे शतक फलदायी ठरले. या शतकात आधुनिक भारताचा जन्म झाला. वेगवेगळ्या बदलाबरोबरच सर्वांगीण परिवर्तनातून समाजजीवनात बदल घडून आला आणि या परिस्थितीमध्ये ग्रामीण कादंबरी उदयाला आली. आणि आजही ती विकास पावत आहे.

१. ग्रामीणता

ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीचा आढावा घेण्यापूर्वी ग्रामीणता ह्या संकल्पनेविषयी जाणून घ्यावे लागते. 'ग्रामीणता ही ग्रामीण साहित्यातील महत्त्वपूर्ण अशी संकल्पना आहे. ग्रामीण समाज जीवनाचे ज्या साहित्य कलाकृतीतून वास्तवपूर्ण दर्शन घडते ते ग्रामीण साहित्य

अशी सर्वसाधारण व्याख्या केली जाते. भारत देश हा खेड्यापाड्याचा कृषीप्रधान असा देश आहे. याला महाराष्ट्रदेखील अपवाद नाही. देशाबरोबर महाराष्ट्राची खरी संस्कृती व जीवनपद्धती खेड्यामधून स्पष्टपणे जाणवते. देशातील जवळपास ऐंशी टक्के जनता ही खेड्यातच असल्याचे प्रामुख्याने जाणवते. अशा या मोठ्या प्रवाहाच्या जीवन जाणिवा साहित्यातून चित्रित होऊ लागल्या. त्या १९४० च्या नंतर पण त्याला वास्तव रूप येऊ लागले. ते १९६० च्या नंतरच.

ग्रामीण समाज जीवनाचे उपजीविकेचे मुख्य साधन म्हणजे 'शेती.' शेती ही शतकानुशतके या समाजजीवनाचे उपजीविकेचे साधन म्हणून शेतीला अत्यंत महत्त्व आहे, त्यामुळे शेतीला ग्रामीण समाजव्यवस्थेचे केंद्रवर्ती स्थान प्राप्त होते. शेती हे आदिम समाजव्यवस्थेपासून चालत आलेले उपजीविकेचे नुसते साधन न ठरता त्यातून एक कृषीनिष्ठ अशी समाजसंस्कृतीच निर्माण झाली. ग्रामीण समाजात शेतीमुळे एकमेकांशी भावबंध निर्माण झाले. विधी निर्माण झाले. त्याचप्रमाणे या संस्कारातून जीवन जगण्याची एक पद्धती निर्माण झाली आणि ही जीवन जगण्याची भावबंधशील पद्धती ग्रामीणतेचा मध्यबिंदू ठरते. या मध्याभोवती सण-उत्सव, रूढी-परंपरा, ऋतुचक्र, श्रद्धा, अंधश्रद्धा ग्रामीण समाजाचा मुख्य आधार असणारी जनावरे ही निगडित झाली 'ग्रामीणता' म्हणजेच स्वतंत्र जगण्याची पद्धती आकारास आली यातूनच स्वतंत्र संस्कृती निर्माण झाली.

ग्रामीणतेचा शोध घेण्यासाठी ग्रामीण माणसाचे 'लोकमानस' काय आहे याचा शोध घ्यावा लागतो. एकदा 'लोकमानस' समजले की, ग्रामीणता समजणे सोपे जाते. ग्रामीण समाज हा कृषीनिष्ठ समाज असल्याने 'शेती' कसण्यासाठी त्याला मोठे मनुष्यबळ लागते. यासाठी नातेसंबंध जोडतानासुद्धा मोठ्या कुटुंबाशी नाते-सोयरीक जुळवली जाते. सण-उत्सव, रूढी-परंपरा, विधी ज्या निर्माण झाल्या त्या कृषी संस्कृतीला मध्यवर्ती ठेवूनच निर्माण झाल्या. यातून ग्रामीण समाजाचे लोकमानस समजण्यास मदत होते. आणि या लोकमानसातून ग्रामीणता समजण्यास मदत होते. ग्रामीणतेची वैशिष्ट्ये सांगताना डॉ. आनंद यादव लिहितात, "खेडेगाव तेथील जीवनपद्धती तेथील अशा रीती, शेती येथील निसर्गाशी, मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ, वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनाला त्याच प्रदेशानुसार पडलेल्या, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न समस्या" इत्यादी गोष्टींना डॉ. आनंद यादव यांनी ग्रामीणतेची वैशिष्ट्ये मानले आहे.

या वैशिष्ट्यांमधून ग्रामीणतेचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होते. कृषिसंस्कृती सण, उत्सव, रूढी-परंपरा, यामध्ये बांधला गेलेला समाज त्याची नाळ अनेक मार्गाने एकमेकांशी

जोडली गेलेली आहे. ह्या समग्र गावगाड्याचे एकमेकांशी आदान-प्रदान कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात लपलेले आहे; यातून एक संस्कृती निर्माण होते, ही समाज संस्कृती म्हणजे ग्रामीणता ही संकल्पना होय. ग्रामीण संस्कृती ही नागर संस्कृतीच्या तुलनेने खूप स्थिर असते. ग्रामीण आचार विचारांमध्ये सहजासहजी भेद घडून येत नाही. रूढी-परंपरेने घालून दिलेल्या चाकोऱ्या या सहजासहजी मोडल्या जात नाहीत. भारतीय खेड्याचे स्वरूप जवळपास साचेबंद व पारंपरिक असेच आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे लोकमानस, लोकांच्या श्रद्धा, समजूती इत्यादी अविचल असतात.

ग्रामीणता या संकल्पनेविषयी आपण बरेच जाणून घेतले म्हणजे ग्रामीणता काय अपेक्षित धरते. त्याचबरोबर त्याची वैशिष्ट्येही पाहिली आहेत. विशिष्ट भाग, प्रदेश जो नागर जीवनाहून वेगळा आहे. त्यांची स्वतःची स्वतंत्र अशी कृषिनिष्ठ लोकसंस्कृती आहे. परंपरा लाभलेली आहे. त्याची वेगळे प्रश्न, समस्या आहेत. सण-उत्सव, रूढीप्रियता सामुहिक, असणाऱ्या समाजाचे चित्रण अपेक्षित धरणे याविषयी डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले लिहितात, “ग्रामीण जीवनातून फुलणारे त्या वास्तवातून साकार होणारे साहित्य निर्माण होते. त्यामुळे त्याच्या मानवी स्वभावातही बदल दिसून येतो. तेथे ग्रामीण वास्तवतेचा पाया असतो.”^२

ग्रामीणतेमध्ये अभिप्रेत असणारे घटक म्हणजे ग्रामीण जीवनाचा आत्मा असलेली कृषिसंस्कृती, त्या अनुषंगाने येणाऱ्या व्यक्ती, प्रसंग, घटना, निसर्ग, परिसर, भाषा, प्राणी, सण-उत्सव, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, अनेक विधी, भावबंध, नातेसंबंध, जत्रा-यात्रा इ. घटक समाविष्ट असतात. अशा प्रकारे ग्रामीणता आपले वेगळेपण दर्शविते.

२. ग्रामीण संवेदनशीलता

ग्रामीण साहित्याच्या अस्सलपणाचा प्रत्यक्ष अनुभव हा संवेदनशीलतेच्या अनुषंगानेच पडताळून पाहता येईल. संवेदनशीलतेच्या आधारावर आपण लेखकाचे अनुभव घेणे व प्रकटन करणे यांच्यातील ग्रामीण अस्सलता किती सामर्थ्यवान आहे की नाही हे पाहू शकतो. अनुभव घेण्याची व प्रकटीकरणाची वैशिष्ट्यपूर्ण रीत म्हणजे संवेदनशीलता असे म्हणता येते. ज्या वातावरणाचे बाळसे घेऊन लेखक लहानाचा मोठा होतो, त्या वातावरणाचे संस्कार त्याच्यावर होतात. याच संस्कारावर त्याची जडण-घडण झालेली असते. हे जे अनुभवलेले संस्कार जितके प्रभावी असतील तितका तो लेखक सामर्थ्यवान ठरतो. लेखकाच्या अनुभवाचा अस्सलिखितपणा त्याच्या अनुभव प्रकटीकरणात उठावदार दिसेल.

अशा ह्या संवेदनशीलतेचा विचार करताना त्यात ग्रामीण आणि नागर असा भेद करता येईल का? या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थीच द्यावे लागेल कारण दोन्हीच्यामध्ये जीवन जगण्याची,

जीवनाचे अनुभव घेण्याच्या पद्धतीमध्ये त्या ठिकाणच्या वातावरणामध्ये मुलभूत फरक आहे. या कारणामुळे तेथे असणाऱ्या मानवी मनावर घडणाऱ्या भिन्न संस्कारामध्येही हा फरक पडतो. यातून त्याच्या विचाराचे भाव-भावनाचे भरण पोषण होत असते.

खेडे हे सामुहिकरित्या जीवन जगणारे एक मोठे कुटुंबच असते. याचे मूळ अपाणास ग्रामसंस्थेत सापडते. खेडे गावातील प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीस पूर्ण नाव, पत्ता, व्यवसायानिशी त्याला ओळखत असतो. ते परस्पर सहकार्याच्या संबंधामुळेच घडत असते. या संबंधावरच खेड्याचे जीवन अवलंबून असते. यांच्यात असणाऱ्या परस्पर सहकार्याच्या संबंधामुळेच प्रत्येक व्यवहार हा गावाच्या साक्षीने घडत असतो. याच्याबरोबर उलट परिस्थिती ही शहराची असते. शहरामध्ये रोजगाराच्या, रोजी-रोटीच्यामुळे अनेकजण एकत्र आलेले असतात. त्यांचे संस्कार व वातावरण वेगवेगळे असल्यामुळे एकमेकाबद्दल परस्परांमध्ये विश्वासाच्या भावनेचा अभाव असतो. त्यामुळे परस्पर सहकार्याची भावना त्यांच्या ठिकाणी कमी असते. त्यातच रोजगाराच्या संधींमुळे त्यांच्यात अनेक वर्ग पडलेले असतात. शहरी मध्यमवर्गीय उच्चमध्यमवर्गीय, श्रीमंत, गर्भश्रीमंत असे अनेक वर्ग आढळतात. त्यातच सभ्य, प्रतिष्ठीतपणाचे अनेक रूढ संकेत त्यांच्या एकोप्याला कारणीभूत ठरतात. रोजी-रोटीच्या संबंधाने एकत्र आल्याने त्यांच्यात हवा असणारा लागेबांधा, भावबंधनाचा ओलसरपणा त्यांच्या ठिकाणी आढळत नाही. *

या मोठमोठ्या शहरांमध्ये असणाऱ्या माणसाच्या भाऊगर्दीतही तो एकटाच असतो. खेड्यासारखी नात्याची, गोत्याची, भावबंधनाचा गोतावळा निर्माण होऊ शकत नाही. या कारणाने तेथील व्यक्तीच्या जीवनात तुटलेपणा येतो. या ठिकाणच्या वातावरणात त्याची जडण-घडण होत असताना व्यक्तीकेंद्रीत जीवन त्यांच्या ठिकाणी येते. धावपळीच्या दुनियेत तो एकाकी पडतो. या प्रकारच्या जीवनाचा प्रभाव त्याच्यावर झालेला असतो. प्रत्यक्ष न अनुभवलेले कल्पनेला भरारी देऊन तो आपले जीवन कंठीत असल्याने त्याचे अनुभव मांडण्यासाठी तोकडे पडतात.

खेड्यात व्यक्तीकेंद्रीत जीवन नसते; तर ते सामुहिकपणाचे जीवन असते, या काळ परिस्थितीत वाढलेला लेखक सामाजिक स्वरूपानेच अनेक घटनाकडे पाहतो. या खेड्यातील सामुहिक जीवनाविषयी गो. मा. पवार लिहितात, “आज वाढत्या दळणवळणामुळे खेडी शहराच्या संपर्कात आली असली तरी खेड्यातील पारंपरिक जीवनपद्धती टिकून आहे. एकमेकांवर अवलंबून असणे, एकमेकांशी लागेबांधे असणे व त्या अनुरोधाने जीवन जगणे हा ग्रामीण जीवनरहाटीचा गाभा होय. पारंपरिक ग्रामीण जीवनात शेतकरी केंद्रस्थानी व अन्य

बलुतेदार व इतर वर्ग शेतीचा व्यवसाय आणि शेतकरी यांना उपयोगी पडण्यासाठी अशीच रचना होती. या रचनेचा एक स्वाभाविक परिणाम सामुहिक स्वरूपाचे जीवन जगण्यात आपला इतरांशी जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. अशी जवळीकतेची भावना निर्माण होण्यात झालेला आढळतो. गाव हे जणू काय मोठे कुटुंब. गावात कोणतीही सुखदुःखाची घटना घडली तर त्याचे सगळ्यांनाच सुख वा दुःख एखाद्या घरातली सून माहेराहून आली म्हणजे गावभर शिदोरी वाटली जाते. जणू ही घटना सगळ्यांना शिदोरीमार्फत कळावी. अशी इतरांच्याही जिव्हाळ्याची. गावातील कोणत्याही ज्ञातीच्या एका घरचा जावई हा केवळ त्या घरचा जावई नसतो. गावाचा जावई अशाच आत्मीयतेने त्याचा सगळेजण उल्लेख करतात. एखाद्याकडून अभिमानास्पद कामगिरी घडली तर त्याचा अभिमान साऱ्या गावाला, लांछनास्पद ठरणारी गोष्ट एखाद्याकडून घडली तर त्याची लाज व चीडही साऱ्या गावाला. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंधाने सगळेच एकमेकांशी बांधलेले. आपण एकच सामुहिक जीवन जगत आहोत ही सुप्त स्वरूपात का असेना, सगळ्यांनाच जाणीव असते. या जीवनपद्धतीचा एक स्वाभाविक परिणाम म्हणून इतराकडे माणुसकीच्या दृष्टीने समंजसपणे, सहानुभूतीने बघण्याचा दृष्टिकोन तयार होतो. समाजातील सगळेजण एकमेकांशी बांधलेले आहेत. आपण या समाजाचा एक घटक आहोत अशी जाणीव निर्माण होते. अशी जाणीव त्या व्यक्तीच्या ठायी निर्माण झाली म्हणजे तो जीवनाचा स्वयंकेन्द्रितपणे न घेता समाजशील वृत्तीने मानव्याच्या व्यापक भूमिकेवरून घ्यायला लागतो. या प्रकारे अनुभव घेण्याची क्षमता व धाटणी म्हणजे ग्रामीण संवेदनशीलता होय.”^३

याप्रकारचे संस्कार त्याच्या मनावर बालपणापासून घडत असल्याने त्याच्यामध्ये या जाणिवा निर्माण होतात. त्याचे विचार निर्माण होतात. त्यातून त्याच्याभोवती घडणाऱ्या घटनांकडे तो याच दृष्टिकोनातून पाहतो. एखाद्या गोष्टीचे विवेचन तो याच संवेदनेच्या आधारे करतो. या संवेदनेतून जी कलाकृती निर्माण होईल. तिला अस्सल जीवन अनुभवाचा गंध होईल यात शंका नाही आणि यालाच अस्सल ग्रामीण साहित्य म्हणता येईल. यातूनच संपूर्ण ग्रामीण जीवनपद्धती, तिथली संस्कृती, परंपरा आणि त्यामध्ये घडलेली मने यांचा प्रत्यय देण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठायी येते.

याच्या उलट शहरी मध्यमवर्गीय लेखकाच्या बाबतीत घडते. त्याला या जाणिवा व संवेदना जन्मापासून मिळत नाहीत. तो स्वतःच्या कुटुंबात एखाद्या ‘बेटा’प्रमाणे वेगळा असतो. त्याच्या जाणिवा इतक्या प्रगल्भ नसतात. त्याची जीवन जगण्याची पद्धती वेगळी असते. त्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या व्यक्तीकेन्द्रित दृष्टिकोनामुळे अहंमपणा निर्माण होतो. या वेगळ्या जाणिवेतून तो लेखन करू लागला तर त्याने जे विश्वच अनुभवले नाही याबद्दल लेखन करू

लागला तर त्याची ती कलाकृती अस्सल न ठरता उपरी ठरेल यात शंका नाही. अशा लेखकाच्या ठिकाणी असणारी संवेदनशीलता स्वाभाविक समाजाच्या सामग्र्याने विचार करणारी नसते तर ती व्यक्तीला महत्त्व देणारी असते.

३. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा

मनुष्य जीवनाच्या मागे असंख्य प्रेरणा असतात. त्यातील एखादी प्रेरणा प्रबळ होऊन स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण बनू शकते. त्या प्रेरणातून प्रत्यक्ष साहित्य निर्मिती घडत असते. मराठी ग्रामीण साहित्य हे आधुनिक साहित्यामध्ये मोडते. असे असले तरी ग्रामीण मराठी साहित्य हे 'प्रादेशिक अथवा ग्रामीण' या आजच्यासारख्या वेगवेगळ्या संकल्पनांनी ओळखले जात नव्हते, तसे ते ओळखले जावे अशी परिस्थिती त्याकाळी तरी निर्माण झाली नव्हती. त्याची दखल घ्यावी इतपत मोठ्या प्रमाणात ते लिहिलेलेही नव्हते. याशिवाय आतासारखी ग्रामीण साहित्याची एखादी वेगळी प्रेरणा घेऊनही ते अवतरले नव्हते. ग्रामीण जीवन हे वेगळे जीवन आहे. ही जाणीवही त्या निर्मिती पाठीमागे असल्याचे संभवत नाही. जसे जीवनातील अनेक समस्यावर व वस्तुस्थितीवर भर देऊन मध्यमवर्गीय मराठी साहित्य निर्माण होते. सर्वसाधारण त्याच प्रेरणेतून हे साहित्य अवतरले. त्यावेळी अशी कोणती अपेक्षा ही साहित्याकडून कोणी केली नसेल. मध्यमवर्गीय सुधारणावादाच्या काळात उपेक्षित अशा ग्रामीण समाजजीवनकडे लक्ष जाणे ही असंभवनीय कोटीतली घटना होती. अशाही परिस्थितीत काही प्रमाणात ग्रामजीवनाचे दर्शन घडविणारे साहित्य कलाकृती प्रसिद्ध झाल्या; पण त्या निर्मिती पाठीमागे आजच्या एवढी प्रगल्भ जाणीव त्याच्या ठिकाणी नव्हती. तरीही महाराष्ट्रातील ग्रामजीवन आणि तेथील व्यक्ती हाच त्याचा विषय असल्याचे दिसते. पण त्या पाठीमागची प्रेरणा ही सर्वसाधारण समस्याचे विवरण विशद करण्याचीच होती हे नक्की. हरी भाऊ आपटे 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा व धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी म्हणून उदाहरणादाखल घेता येतील.

१८७४ सालापासून मराठी साहित्याने जुनी कात टाकून नवीन कात धारण केली आणि मराठी साहित्याला नव्याने धुमारे फुटू लागले. या काळातील विविध चळवळीतून व आंदोलनामधून त्रोटक स्वरूपाचे समाजदर्शन घडू लागले. त्यातून पाश्चिमात्यांच्या अनुकरणातून विविध साहित्य प्रकार उदयास आले. काव्य, नाट्य, कथा, कादंबरीतून समाजजीवनाचे दर्शन घडू लागले; पण यातून उच्चवर्गीय पांढरपेशा समाजाचे चित्रण घडू लागले. कारण शिक्षित असणारा समाज आणि साहित्य निर्मितीवाला समाज उच्चवर्गीय बुद्धीजीवी होता. तो शहरात राहत असल्याने त्याची संवेदनशीलता बोथट होती, त्याच्या काही मर्यादा पलीकडे जीवननिष्ठ अनुभव जात नव्हता. या साहित्यिकाला अनागर समाजाची दुःखे उमजली नाहीत. त्यामुळे

सर्वसामान्य कष्टकरी राबणारे ग्राम समाजाचे चित्रण त्याच्या कथा, कादंबरी, नाट्य यामध्ये वास्तववादाशी सुसंगत असे कुठे दिसलेच नाही.

आज मराठी वाङ्मयामध्ये ग्रामीण जीवनाला विशेष महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. ग्रामीण कादंबरीच्या प्रेरणांचा विचार करताना प्रकषनि जाणवणारी गोष्ट म्हणजे वास्तववादाला सामर्थ्य देणारा आणि एकूणच मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व व्यापक, समृद्ध करणारा वाङ्मय प्रकार म्हणून साकारणारा प्रवाह आहे. १९६० च्या नंतर ग्रामीण साहित्याने स्वतःच्या बळावर एक वेगळे वळण धारण केले. त्याला ठळक प्रवाहाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. एखादी वाङ्मयीन प्रवृत्ती ही एखाद्या 'वादळाच्या प्रवाहा'प्रमाणे एका ठराविक काळापुरतीच अवतरते व नंतर तिच्या फक्त पाऊल खुणाच उराव्यात असे होत नाही. अल्पप्रमाणात का असेना त्या पाऊलखुणा आपले अस्तित्व मागे ठेवतात. ग. ल. ठोकळ आणि र. वा. दिघे यांच्या रूपाने रोमँटिक वृत्तीचा अविष्कार आला आणि पुरी दोन तपे रेंगाळत राहिला. रोमँटिक प्रवृत्तीची लक्षणे या दोघाच्या बरोबरीने अण्णाभाऊ साठे, बाबा कदम यांच्यासारख्या लेखकांच्या कादंबऱ्यातून मोठ्या प्रमाणात आढळतात. रोमँटिक वृत्तीचा वापर ग्रामीण जीवनाच्या अविष्कारात पहिल्यांदाच झाल्याने ग्रामीण साहित्याची लोकप्रियता शिखरावर पोहचली. विषयाच्या व आशयाच्या दृष्टीने त्यात विपुलता आली. जीवन अनुभवतात ही मनोरंजनाची जबरदस्त ताकद आहे हे वाचक व लेखक दोघांनाही उमजली. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली; यामुळे ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीकडे अधिक गांभीर्यपूर्वक पाहिले जाऊ लागले.

मराठीतील ग्रामीण वाङ्मयाला १९४५ नंतर बहर आला असला तरी तत्पूर्वी काही ठळक घटना यासाठी कारणीभूत ठरल्या त्याच प्रेरणा होत. १ ऑगस्ट १९२० रोजी टिळकांचा अस्त झाला आणि 'दक्षिण आफ्रिकेतील आपल्या सक्षम कार्यामुळे समाजमनावर खोल ठसा उमटविणारे म. गांधी यांचा भारतीय राजकारणात उदय झाला. महात्मा गांधी एक नवे मूल्य, नवा विचार घेऊन भारतात आले. त्यांनी भारतीय समाजाचा स्वतः भारत भ्रमण करून अभ्यास केला. त्या भ्रमणात त्यांना असे आढळून आले की, एकेकाळी सर्व बाजूने स्वयंपूर्ण असलेली 'ग्रामसंस्था' इंग्रज राजवटीच्या नवनव्या धोरणांमुळे पूर्णपणे नेस्तनाबूत झाली आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेचा कणा असणारा शेतकरी उध्वस्त झाला आहे, स्वतः अन्नदाता रोजी रोटीसाठी खेड्यातून लोंढ्याच्या लोंढ्यांनी शहरात येत आहे. या कारणाने स्वयंपूर्ण खेडी ओस पडू लागली आहेत. यावर उपाय म्हणून ग्रामसंस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी 'खेड्याकडे चला' अशी १९२० साली गांधीजींनी आपल्या अनुयायांना हाक दिली. याचा परिणाम सर्वसामान्याबरोबर लेखक मंडळींवरसुद्धा झाला.

हा विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी लेखकांनी आपल्या हातात हत्यार म्हणून लेखणी घेतली आणि ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाकडे वळले.

‘खेड्याकडे चला’ या महात्मा गांधीजींच्या मंत्राविषयी भास्कर भोळे लिहितात, “इंग्रजी राजवटीत खेडी उध्वस्त झाली. ग्रामीण कारागीर बेकार झाले. त्यांना खेड्यातून परागंदा व्हावे लागले. याचे गांधींना सर्वात जास्त दुःख होते. ब्रिटिश भांडवलशाहीने इथल्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे कंबरडे मोडले होते. खेड्याकडे चला ही गांधीवादाची मुख्य घोषणा होती.”^४

गांधीजींच्या ग्रामवादाने प्रभावित होऊन मध्यमवर्गीय पांढरपेशा समाजातील सुशिक्षित समाजाने ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न केला. पण त्याची संवेदनशीलता मध्यमवर्गीय असल्या कारणाने त्या लेखकाला वास्तवपूर्ण ग्रामीण जीवनातील दुःख, व्यथा, वेदना, समस्यांचा परीस्पर्श नसल्या कारणाने त्याचे लेखन उपरे ठरले. ग्रामीण भागातील सुधारणांचा ऊहापोह त्याच्या साहित्याने घडवला, पण खऱ्या अर्थाने ग्रामीण वास्तव समाजजीवनाला स्पर्श करणाऱ्या कथा, कादंबऱ्या निर्माण होऊ शकल्या नाहीत.

१९२० ते १९४० च्या दशकात अनेक साहित्यिक मंडळींवर गांधीजींच्या ‘ग्रामवादा’चा प्रभाव जाणवतो. त्याच्या कथा, कादंबऱ्याचे नायक शहरातून खेड्याचा विकास व सुधारणा करण्यासाठी खेड्यामध्ये उच्चशिक्षित तरूण-तरूणी, शिक्षक, डॉक्टर, वकील, सुधारक बनून येतात. ते आपल्या परीने खेड्याचा विकास व काही सुधारणा घडवू पाहतात. यातून अनेक कथा, कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. त्याचा उल्लेख करता येईल. वि. स. खांडेकर ‘कांचन मृग’ (१९३१), ‘दोन ध्रुव’ (१९३५), ‘उल्का’ (१९३४) तसेच साने गुरूजींनी तर आपल्या मातृहृदयी विचाराने आपले विचार धन संस्कार रूपाने रोपण केले. ग. रा. वाळिंबे उर्फ रामतनय यांनी ‘मोहित्याची मंजुळा’ (१९३१), ‘खरा उद्धार’ (१९३६), ‘प्रमिलाबेन’ (१९४७) या कादंबऱ्यांवर गांधीजींच्या ग्रामवादाच्या, ग्राम उद्दाराच्या प्रेरणा जाणवतात. वि. वि. बोकील यांची ‘अंबा’ (१९४२) ‘तू तिथं मी’ (१९४६) वि. वा. शिरवाडकरांच्यावर सुद्धा त्यांचा प्रभाव जाणवतो. यातूनच ‘वैष्णव’ (१९४६) या कादंबरीची रचना झाली. अशा अनेक लेखकांची प्रेरणा ही १९२० सालच्या ‘खेड्याकडे चला’ या गांधीजींच्या मंत्रात आहे. म. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव महाराष्ट्राच्या राजकारणावर तसा जास्त प्रभाव टाकू शकला नाही. पण त्याच्या प्रभावातून काही प्रमाणात का होईना ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकणारे लेखन झाले. झालेले लेखन मध्यमवर्गीय पांढरपेशी शहरी जीवनाच्या वरकरणी चष्म्यातून झाल्या कारणाने खऱ्या ग्रामीण जीवनाला स्पर्श करू शकले नाही.

तरीही ग्रामवादाने प्रभावित होऊन ग्रामजीवन दर्शन समाजासमोर मांडण्याचे काम या प्रेरणेने झाले आहे. याच दरम्यानच्या काळात भारतीय राजकारणावर मार्क्सवादाचा प्रभाव जाणवू लागला. १९१७ साली 'ऑक्टोबर क्रांतीने' मार्क्सच्या विचाराची सत्ता लेनिनच्या अध्यक्षतेखाली रशियात आली. त्या मार्क्सवादाचा प्रभाव काही भारतीय नवतरूण विद्वानांच्यावर पडला. या प्रभावाच्या खुणा आपल्याला दिसतात. भारतीय क्रांतीतल्या चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग, एम. एन. रॉय, रामप्रसाद बिस्मिल या प्रभुर्तीवर त्याचा प्रभाव दिसून येतो. साहित्यातील मार्क्सवादाच्या प्रेरणेविषयी रा. ग. जाधव लिहितात, "दमछाक झालेल्या सामाजिक जाणिवेला एका क्रांतिकारक समाजाचे स्वप्न बहाल करून चैतन्यमय करण्याचे कार्य मार्क्सवादाने केले. समाजवादी क्रांतीच्या ध्रुवताऱ्याकडे लक्ष साहित्यातून समाजवादी वास्तवाची चित्रे निर्माण करण्याचा प्रयत्न मार्क्सवादी साहित्याने केला. साहित्याच्या बांधिलकीचे तत्त्व पुढे करून व्यक्ती जीवनाच्या साफल्याचे खरेखुरे क्षेत्र सामाजिक जीवनच आहे. हे मार्क्सवादाने आग्रहाने प्रतिपादन केले. विचारप्रणालीला बांधलेले, प्रचाराला स्वीकारणारे सामाजिक चित्रण मार्क्सवादी परंपरेने होत राहिले."^५ १९४५ नंतर काही लेखकांनी मार्क्सवादाच्या प्रेरणेने ग्रामजीवन व आदिवासी जीवनाचे चित्रण केले आहे. आदिवासींच्या समस्या व प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी काही लेखकांनी आपल्या लेखण्या सरसावल्या. त्यामध्ये शं. रा. भिसे, श्रीराम अत्तरदे, प. त्रि. सहस्त्रबुद्धे, वा. व. कर्णिक, वि. वा. हडप यांनी 'अन्नदाता उपाशी' (१९४७) ही ग्रामीण कादंबरी मार्क्सवादाच्या प्रेरणेतून लिहिली. वि. म. भुस्कुटे 'दसू' (१९४६) या कादंबरीमध्ये कामगार व शेतकरी चळवळीचे चित्रण केले आहे. अण्णाभाऊ साठे, शरदचंद्र मुक्तीबोध, नामदेव ढसाळ या काही लेखकांच्यावर मार्क्सवादाचा प्रभाव जाणवतो. मार्क्सवादाने प्रभावित होऊन लेखकांनी उपेक्षित गांजलेल्या समाजाचे दर्शन आपल्या वैचारिक जडणघडणीतून लेखनीच्या सहाय्याने साहित्यातून घडवले. शोषणाने पिळला गेलेला समाज बंड करू शकतो याची जाणीव समाजाला करून दिली.

१९४० ते १९५० च्या दशकातील ग्रामीण कादंबरीकडे पाहिल्यास असे दिसते की, तिने अनेक विषयांना हात घातलेला आहे. त्याचबरोबर त्याच्या प्रेरणासुद्धा विभिन्न स्वरूपाच्या आहेत. या दशकातील कादंबऱ्यामधून गांधीच्या ग्रामवादाचा प्रभाव व जर्मनीच्या कार्ल मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव उठून दिसतो. १९२० च्या दशकात देशात आलेल्या 'गांधीवादा'ची प्रेरणा या काळात तिचा प्रभाव कमी होत असल्याचे जाणवते. त्याचप्रमाणे १९४५ च्या कालखंडात मार्क्सवादाची प्रभावी प्रेरणासुद्धा उत्तरोत्तर क्षीण होऊ लागल्याचे दिसते. १९४० ते १९५० च्या दशकात या दोन्ही तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगाने अनेक कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली.

१९४० ते १९५० या दशकात निर्माण झालेल्या कादंबऱ्या ह्या ग्रामीण जीवनशोधाची व जीवन दर्शनाची प्रेरणा घेऊन जन्मास आल्या.

‘विद्येविना मती गेली । मतीविना नीती गेली ॥

नीतीविना गती गेली। गतीविना वित्त गेले ॥

वित्ताविना शूद्र खचले । एवढे सारे अनर्थ एका अविद्येने केले ॥

(म. फुले)

महात्मा फुले हे ग्रामीण साहित्याचे आद्य प्रेरणास्थान आहेत. त्यांनी प्रथमतः स्वतंत्र शेतकऱ्यांचे स्वप्न पाहिले. शेतकरी, कष्टकरी, शूद्र, अतिशूद्र जनतेच्या अवनतीस कारणीभूत ठरणारे अज्ञान व जाणीवपूर्वक अज्ञानात ठेवणाऱ्या समाजाविषयी मनातील चीड त्यांनी आपल्या अनेक अखंडातून व्यक्त केली आहे.

‘‘काय पुरती लंगोटी । फिरती नांगराचे पाठी ।

एक घोंगड्यावाचोनी । स्त्रिया नाही दुजे शयनी

ढोरामागे सर्वकाल । पोरे फिरती रानोमाळ ।

ताक-कण्या पोटभरी । धन्य म्हणे तो संसारी

असे वस्त्रांची कमती । एकमेका चिकटती ।

सरकारी पट्टी नेट । पडे तीन शेंड्या गाठ ।

कर्जरोखी लिहणे भट । निर्दय मारवाडी भाट ।

अन्याला समजत नाही । कुलकण्याने लिहिले काही ।

वकिलाची महागाई । न्यायाधीशा दया नाही ।

पाप पुण्य जेथे नाही । शापुरते दादाभाई ॥

(म. फुले)

यासारख्या अनेक अखंडातून उघड्या-नागड्या शेतकरी कुणब्याची दैन्यावस्था व त्या अवस्थेस कारणीभूत असणारे अज्ञान, धर्मातील कर्म विपाकाच्या थातूर-मातूर गोष्टी, शेठ सावकाराची फसवेगिरी, वकील-न्यायाधीशाची दादागिरी, स्वकियांची मवालेगिरी या समाजातील तीन शेंडीविषयी परखड मत त्यांनी मांडले आहे म्हणूनच त्यांना ग्रामीण साहित्याची पहिली प्रेरणा मानतात.

मराठी ग्रामीण साहित्याचे जनकत्व महात्मा फुलेंच्याकडे जाते. याचे कारण त्याच्या ललित साहित्यामध्ये आणि वैचारिक साहित्यामध्ये सापडते. महात्मा फुलेंनी भारतीय समाजव्यवस्थेचा सर्वार्थाने गाभा असलेल्या, शेतकऱ्यांचे, पद्दलितांच्या सुखदुःखात्मक

जीवनाचे केंद्र हजारो वर्षांपासून ते त्यांच्या काळापर्यंत 'स्वर्ग-नरकाच्या धार्मिक कल्पनेत होते. ते भौतिकतेत आणले आणि आपल्या काळाशी जोडून घेतले. त्यांच्या वैचारिक साहित्यातून आणि विद्यादानासारख्या कार्यातून सर्वसामान्य शेतकऱ्यांची मुले शिकू लागली. महात्मा फुलेंचे हे सामाजिक काम येणाऱ्या पिढीसाठी दीपस्तंभासारखे प्रकाशदायी आणि मार्गदर्शन करणारे ठरले. महात्मा फुल्यांच्या प्रेरणा उशिरा का होईना समाजापर्यंत पोहचल्या आणि त्यातून सर्वार्थाने सर्वसामान्य समाजाचे दर्शन साहित्याच्या अंगाने घडू लागल्याचे दिसते. यातून नवलेखकांनी प्रेरणा घेतल्याचे दिसते. महात्मा फुल्यांचे कार्य योग्य दिशादर्शक व प्रेरणादायी ठरले. त्यांनी आपल्या कार्यातून ग्रामीणतेच्या दिशेने मराठी संवेदना जागी केली.

स्वातंत्र्याने सर्वसामान्य जनतेची घोर निराशा केली. स्वकीय राज्यकर्ते झाले. शेतकऱ्याची मुले राजकारणात गेली. पण त्यांचे ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाकडे दुर्लक्ष अधिक झाले. मध्यमवर्गीय जाणिवेतून झालेल्या लेखनातून शेतकऱ्यांच्या समस्या प्रश्न त्याचे वास्तवदर्शी जीवन प्रत्ययकारीपणे मराठी साहित्यात दिसत नव्हते. १९६० नंतर मात्र महात्मा फुले, शाहू महाराज, कर्मवीर अण्णा, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, सयाजीराव गायकवाड यांच्यासारख्या कर्त्या समाजसुधारकांच्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षण मिळू लागले आणि त्यांच्या आत्मजाणिवा तीव्र होऊ लागल्या. स्वातंत्र्याने केलेली घोर निराशा आणि राज्यकर्ते व साहित्यिक मंडळींनी केलेली घोर उपेक्षा यांनी ग्रामीण तरूण पेटून उठला आणि आपल्याच भाषेत आपले जीवन रंगवू लागला. याला प्रेरणा ठरली ते म्हणजे 'शिक्षण' याने ग्रामीण समाज जागृत झाला. आपले अनुभव आपल्याच भाषेत मांडू लागला.

१९७२-७५ च्या दरम्यान जी ग्रामीण साहित्याची चळवळ, आनंद यादव, चंद्रकुमार नलगे, नागनाथ कोत्तापल्ले, रा. रं. बोराडे यांनी निर्माण केली. तीसुद्धा ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीस प्रेरणादायी ठरली. या चळवळीतील लेखकांनी आपली दृष्टी या ग्रामीण भागातील प्रश्नांकडे व समस्यांकडे वळवली. या साहित्य चळवळीने आपली भूमिका स्पष्ट केली. यांचा परिणाम म्हणून साहित्यातून मोठ्या प्रमाणात वास्तवदर्शी जीवन अनुभवाबरोबर कष्टकरी बहुजनाचे प्रश्न, समस्या समाजासमोर येऊ लागले. रूढ भाषाविषयक व साहित्यकला विषय संकेत धुडकावून लेखक लेखन करू लागला. आपले अनुभवविश्व शब्दरूपात मांडू लागला. हे चित्र १९७५ नंतरच्या साहित्यात दिसते. गावोगावी स्वतंत्र ग्रामीण साहित्य संमेलने भरू लागली. त्याच्यावर एका बाजूने टीकेची झोड उठत होती. तरीही त्याला न जुमानता संमेलने, मेळावे, परिसंवाद, चर्चासत्रे भरू लागली. यातून ग्रामीण साहित्यावर

चर्चा घडू लागल्या. याच अनुषंगाने ग्रामीण साहित्यात नव्याने भर टाकणारे लेखन होऊ लागले. अनेक ग्रामीण साहित्यिकांना ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने बळ दिल्याचे जाणवते.

याचकाळात शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यावर पडला आहे. शेतकरी आंदोलनाचा प्रभाव अलिकडील काळात महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यातून जाणवू लागला याचा परिणाम लेखकावर झाला. यातूनच काही कलाकृतींची निर्मिती झाली. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे. यावास्तव रस्त्यावर येऊन शरद जोशींनी आंदोलने केली. उदा. विदर्भात कापसाला, निपाणी परिसरात तंबाखूला आणि पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये ऊसाला किफायतशीर भाव मिळाला पाहिजे. अशी विविध पातळ्यांवर मागण्यांची आंदोलने घडवली. या आंदोलनांचा बराच फरक समाजावर, साहित्यावर दिसू लागला. महादेव मोरे 'झोंबड' मोहन पाटीलांची 'साखर फेरा' याच प्रभावातून निर्माण झाली.

अशा अनेक प्रेरणांचा प्रभाव होऊन साहित्य निर्माण झाले. ग्रामीण साहित्याच्या या काही ठोकळ प्रेरणा आपणास सांगता येतील. त्या आपण वर पाहिल्या आहेत. त्याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

४. ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल

मराठी साहित्याच्या कादंबरी या प्रकारामध्ये प्रारंभापासून मुख्यतः तीन प्रवाह स्पष्टपणे दिसतात. त्याचा नामनिर्देश करणे येथे महत्त्वाचे आहे. ते म्हणजे रंजनप्रधान, सामाजिक आणि ऐतिहासिक हे प्रवाह ठळकपणे रूजत असतानाच त्याबरोबर कमी अधिक प्रमाणात मराठी ग्रामीण कथा, कादंबरींचा प्रवाह आपले अस्तित्व दाखवू लागला. पण लक्षात येण्याइतपत मोठ्या प्रमाणात ते लिहिले गेले नव्हते. याशिवाय ग्रामीण साहित्याची वेगळी अशी प्रेरणा घेऊनही ते जन्मास आले नव्हते. यामुळे ते उपेक्षित राहिलेले दिसते.

'अमृतात ही पैजा' जिंकणाऱ्या मराठी भाषेतील पहिली कादंबरी ही भाषांतरीत आहे हे सर्वश्रुत आहे. या समृद्ध अशा मराठी भाषेचा अभ्यास करताना मराठी ग्रामीण साहित्यातील पहिली कादंबरी कोणती मानावी या विषयी संभ्रम निर्माण होतो. पण आत्तापर्यंतच्या अभ्यासकांनी काढलेल्या अनुमानानुसार रा. वि. टिकेकराची १९०३ सालची 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी पहिली ठरली; तर या दृष्टीने पाहिल्यास १९०३ ते आजपर्यंतच्या शंभरहून अधिक वर्षांच्या कालावधीत मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीत अनेक चढउतार दिसून येतात. याच दृष्टीने ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीचा थोडक्यात आढावा या ठिकाणी घ्यावयाचा आहे.

मराठी ग्रामीण साहित्याचा वेध घेत असताना महात्मा फुलेंच्या साहित्याचा वेध घेतल्याशिवाय मराठी ग्रामीण साहित्याच्या वाटचालीचा पट पुढे सरकतच नाही. महात्मा

फुलेंच्या साहित्यात ग्रामीण साहित्याच्या सर्वप्रथम पाऊलखुणा सापडतात. महात्मा फुलेंच्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या लालित्य, वैचारिक ग्रंथाचे व त्यांच्या सर्व साहित्याचे आकलन तत्कालीन उच्चवर्णीय समीक्षकांना त्यांच्या अपुऱ्या संवेदनशीलतेमुळे नीटसे झाले नाही. त्यांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्षच केले. त्याची यथोचित उपेक्षाच केली. कोणी भाषिक 'चुक्या' काढण्यात धन्यता मांडली तर कोणी ही कादंबरीच होऊ शकत नाही असे आक्षेप घेतले. असे असले तरीही या त्यांच्या साहित्यातून पहिल्यांदा लोकसंख्येच्या ८०-८५ टक्के असणाऱ्या खेड्यात राहणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा, समाजाचा अन्नदाता असणाऱ्या अज्ञानी, कर्जबाजारी, उघड्या-नागड्या, उपेक्षितांचे जीवनदर्शन आपल्या साहित्यातून घडवले, पण त्याचे योग्य ते मूल्यांकन झाले नाही. 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथाविषयी मराठी विश्वकोषात असलेली माहिती पुढीलप्रमाणे आहे, "श्रमिक-बहुजन समाजाच्या आर्थिक अवनतीचे उत्कृष्ट चित्र 'शेतकऱ्यांचा असूड' या विस्तृत निबंधामध्ये फुले यांनी रेखाटले आहे. या निबंधामध्ये भारतीय ग्रामोद्योग किंवा कुटिरोद्योग, ब्रिटीश साम्राज्यशाहीच्या आर्थिक धोरणाने कसे ढासळले आहेत. याचे हृदयविदारक वर्णन केले आहे."६

मराठी विश्वकोषाने याची दखल घेताना या ग्रंथास 'विस्तृत निबंध' असा उल्लेख केला. महात्मा फुलेंनादेखील कादंबरी लिहावयाची नव्हती, तर त्यांना समाजवास्तव दाखवायचे होते. तत्कालीन समाजाचे प्रत्ययकारी चित्रण वास्तवपूर्ण शब्दात केले आहे. त्यांच्या लेखनाची भाषा लालित्य दर्शवणारी असल्यामुळे त्याचा उल्लेख कादंबरी म्हणून करावासा वाटतो. त्यांच्या ठिकाणच्या संवेदनशीलतेमुळे खऱ्या अवलोकन, आकलनामुळे यात कादंबरीचे गुण अवतरले आहेत. याविषयी स. गं. मालशे लिहितात, 'शेतकऱ्यांचा असूड'चा नाविन्यपूर्ण भाग म्हणजे शेतकऱ्यांच्या अवनत स्थितीचे वास्तव चित्र. त्या अवनत स्थितीचे चित्र रेखाटताना फुले यांनी त्यांच्या हीन-दीन स्थितीची केलेली मूलग्राही चर्चा आणि ती स्थिती सुधारण्यास्तव सुचविलेली उपाययोजना हा होय. शेतकऱ्यांच्या वास्तव स्थितीचे चित्र रेखाटताना फुले यांनी त्यांच्या हीन दीन ग्रहस्थितीचे जे वेधक वर्णन केलेले आहे ते एखाद्या ग्रामीण वास्तववादी कादंबरीला लाजवेल इतके प्रत्ययकारी आहे."७

स. गं. मालशेना 'शेतकऱ्यांचा असूड'चे लेखन किंवा आशय हा एखाद्या ग्रामीण कादंबरीला लाजवेल इतपत प्रत्ययकारी वाटतो. तर 'शेतकऱ्यांचा असूड'मधील गद्य शैलीविषयी डॉ. आनंद यादव लिहितात, "शेतकऱ्यांचा असूड' मधील गद्य रचना तर निबंधापेक्षा सर्वार्थाने बखरीच्या प्रकृतीला जवळची वाटते. या पुस्तकात सत्याचे तार्किक पद्धतीने विवरण करित करित ते सत्य पटवून देण्याच्या विदिग्ध नैबन्धिक पद्धतीपेक्षा स्वतःच्या मनाला अगोदर पटलेले

व्यापक सत्य फक्त अनुकूल उदाहरणे देऊन उपरोध-उपहासाच्या वापराने रोचक करून तळमळीतून निर्माण झालेल्या अभिनिवेशाने त्याला काहीसा गडद रंग देऊन कोट्यानी चटकदार करून प्रभावी शब्दचित्रे रेखाटून प्रसंगी भावनात्मक आवाहन करून पुनः पुन्हा वेगवेगळ्या पद्धतीने आविष्कृत करून वाचकाच्या मनावर खोलखोल बिंबवत जाणे ही त्यांच्या गद्य लेखनाची प्रकृती बखरीला अतिशय जवळची आहे. ज्या पद्धतीचा जनसामान्यावर अधिक प्रभाव पडतो. ती जास्त आवाहक वाटत असतात.”८

कादंबरीएवढे दर्जेदार लेखन असून देखील ‘शेतकऱ्यांचा असूड’ला कादंबरीचा दर्जा मिळाला नाही. त्याचा विषय अनेकांच्या पचनी पडला नाही. त्याची टिंगल टवाळीच अधिक झाली. याविषयी डॉ. रवींद्र ठाकूर लिहितात, “फुल्यांच्या कार्याकडे तत्कालीन उच्चवर्णीय विद्वानांनी हेटाळणीने आणि तुच्छतेने पाहिल्याने त्यांच्या साहित्याचीही उपेक्षा होणे स्वाभाविक होते. तत्कालीन महाराष्ट्राला म. जोतीराव फुले यांच्या कार्याचे व साहित्याचे मोल जोखता आले नाही. ‘निबंधमाला’कार विष्णू शास्त्र्यांनी फुल्यांच्या कार्यावर वर्णवर्चस्ववादी, मनोवृत्तीतून टीका प्रहार करण्यात आणि त्यांच्या साहित्यातील व्याकरणविषयक चुक्या काढण्यात धन्यता मानत होते. फुल्यांना साधी लेखक म्हणूनही मान्यता मिळालेली नाही. वाङ्मयेतिहासकारांनीही त्यांच्या लेखनाची दखल घेतली नाही. तथापि, कष्टकरी समाजाच्या घामावर जगूनही त्यांच्याकडे उपेक्षेने पाहणाऱ्या उच्चभ्रूंना त्यांची जागा दाखवून देऊन फुल्यांनी गावरान शैलीतील मराठी वाङ्मयनिर्मितीची मुहूर्तमेढ रोवली; हे ऐतिहासिक सत्य आहे.”९

महात्मा फुलेंच्या लेखनाला साहित्यिक दर्जा मिळाला नाही. त्यांची हेटाळणी, उपेक्षाच फार झाली. ‘शेतकऱ्यांच्या असूड’ला कादंबरीत समाविष्टसुद्धा केले गेले नाही. जर मराठी ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल शेतकऱ्यांच्या असूडने झाली असती तर आजचे चित्र वेगळे दिसले असते.

महात्मा फुलेंची ‘शेतकऱ्यांचा असूड’ ही कादंबरी ठरली नाही यानंतर महात्मा फुलेंचे सहकारीमित्र ‘दीनबंधू’कार कृष्णराव भालेकर यांनी लिहिलेली ‘बळीबा पाटीलू’ हे लेखन कादंबरीच्या ऐवजाएवढे नाही म्हणून ही कादंबरी ठरत नाही असे खुद्द त्यांचे संपादक रायकर यांचे मत आहे. ‘बळीबा पाटील’ हे कादंबरीवजा लेखन ‘दीनबंधू’ या दैनिकातून कृष्णराव भालेकर यांनी एप्रिल १८८८ ते १ जुलै १८८८ या कालावधीत प्रकाशित केले. ‘बळीबा पाटील’ ही कादंबरी कालक्रमानुसार पहिली मानता येईल. या कादंबरीचे मुळचे शीर्षक ‘बळीबा पाटील आणि १८७७ चा दुष्काळ’ असे आहे. ही कादंबरी चार विभागात विभागली असून दुष्काळातील शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेचे वर्णन आपल्या या कादंबरीत कृष्णराव भालेकर यांनी केले आहे. पहिल्या भागात बळीबा पाटीलच्या पाटीलकीचा इतिहास आला आहे.

दुसऱ्या भागात आपली व आपल्या कुटुंबाची ओळख करून दिली आहे. तिसऱ्या भागात बळीबाने घेतलेल्या भाऊबंदकीच्या सभेचे वर्णन येते. शेवटच्या व चौथ्या भागात बळीबाने आपले जीवन सार्थकी लावण्यासंदर्भात उपदेशपर लेखन केले आहे. दुष्काळी परिस्थितीत होरपळणाऱ्या ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविले आहे. निसर्गाबरोबरच धर्ममार्तंडांकडून धर्मग्रंथाच्या आधारे होणारे शोषण कुलकर्ण्यांकडून शेतकऱ्यांवर होणारा अन्याय यातून चित्रित होतो. असे असले तरी ही पूर्णार्थाने ग्रामीण साहित्यातील पहिली कादंबरी म्हणून या कादंबरीचा उल्लेख होत नाही.

‘शेतकऱ्यांचा असूड’ आणि ‘बळीबा पाटील’ या महात्मा फुले आणि कृष्णराव भालेकर यांच्या हस्तलिखितांना कादंबरीचा दर्जा मिळू न शकल्याने त्या सुमारास लिहिलेल्या रा. वि. टिकेकर ऊर्फ धनुर्धारी यांच्या हस्तलिखिताकडे पाहता या हस्तलिखिताला पहिल्या मराठी ग्रामीण कादंबरीचा मान मिळाला तर तिचे कर्ता रा. वि. टिकेकर यांना पहिला ग्रामीण कादंबरीकार हा बहुमान मिळाला. त्यांची ही कादंबरी १९०३ साली प्रसिद्ध झाली असली तरी तिला त्यांच्या वाईकर भटजी या पहिल्या कादंबरीएवढे यश मिळू शकले नाही. या कादंबरीची उपेक्षाच फार झाली. तिची दखल तत्कालीन समीक्षकांनी, अभ्यासक मंडळींनी घेतलेली नाही. याचे कारण तत्कालीन समाजरचनेमध्ये आपणास पहावयास मिळते. याविषयी डॉ. आनंद यादव लिहितात, “ब्राह्मण वर्गाच्या व परंपरागत धर्माच्या विरोधात जाणाऱ्या साहित्यावर त्यावेळी कडाडून टीका होत असे. लोकहितवादी, महात्मा जोतीराव फुले, पंडिता रमाबाई एवढेच नव्हे तर सुधारणावादी आगरकर यांच्यावर कडाडून हल्ले झालेले आहेत. शेतकऱ्यांची पिळवणूक करणाऱ्या नोकरदार वर्गात त्याकाळी प्रामुख्याने ब्राह्मणच असल्याने व त्यांच्या स्वार्थी, शूद्र वृत्तीचे परखड दर्शन धनुर्धारींनी कादंबरीत घडविले असल्याने कदाचित तिच्याकडे तत्कालीन जाणकारांचे, वाचकांचे, समीक्षकांचे विद्यापीठात पुस्तके लावणाऱ्या विद्वानांचे दुर्लक्ष झाले असण्याची शक्यता आहे. तो काळ लक्षात घेता हे कारण नाकारता येणे कठीण जाते.”^{१०}

‘पिराजी पाटील’ या कादंबरीतील पिराजी हा गावचा पाटील आहे. तो गावचा पालक आहे. गावचे पालकत्व स्वीकारून गावकऱ्यांच्याबरोबर राहतो. भीषण दुष्काळी परिस्थितीत गाव होरपळून निघत असताना आपल्या धान्य कोठारातील धान्य सर्वांना वाटून तो यातून ते सिद्धही करतो. पण नियतीचा खेळ आगळाच असतो. हसत्या खेळत्या गावात निसर्गाचा कोप होऊन दुष्काळ वाढतच राहतो आणि एक दिवस लोक आपला गाव सोडू लागतात. अन्नधान्यासाठी लोक धर्मांतर करू लागतात. गावेच्यागावे ओस पडू लागतात. या मनाला गारे पाडणाऱ्या परिस्थितीचे चित्रण आपल्या सूक्ष्म दृष्टीच्या आधारे वास्तवपूर्णरितीने केलेले आहे. ग्रामजीवनाचे दुष्काळ स्थितीत झालेले हाल व दुष्काळी परिस्थितीत शेतकऱ्यांवर येणाऱ्या संकटाचे चित्रण

त्याचबरोबर हजारोचा पोशिंदा असणाऱ्या या शेतकऱ्याची उच्चवर्णीय, सावकार, सरकारी कर्मचारी, शहरी पांढरपेशा समाज जी उपेक्षा करतो त्याचे दर्शन या कादंबरीत घडते. एकूण १३० पाने व्यापलेली व १३ प्रकरणात विभागलेली ही कादंबरी स्वतः पिराजी पाटील कथन करत आहे असा सत्याभास यात त्यांनी निर्माण केला आहे. ही कादंबरी छोटी असली तरी आशयाच्या अनुषंगाने खूप महान ठरते म्हणूनच तत्कालीन अभ्यासकांना रूचली नाही. हे सत्य नाकारता येणार नाही. या कादंबरीची परंपरा पुढे निर्माण होऊ शकली नाही ही मराठी ग्रामीण कादंबरीची शोकांतिकाच म्हणता येईल. या कादंबरीतून ग्रामव्यवस्था, गावकऱ्यांचे एकमेकांशी असलेले संबंध, मध्यमवर्गीय मनोवृत्तीने शेतकऱ्याकडे पाहण्याचा संकुचितपणा, सरकारी खात्यातले भ्रष्टाचार, लाचखोरपणा उघडा करून दाखवला आहे. प्रसिद्धीच्या मागे लागलेल्या लेखकांनी उपेक्षितांचे अंतरंग उलगडून दाखवून समीक्षकांच्या रोषाला जाण्याचे टाळले. यामुळे तंत्रवादाच्या आहारी गेल्याने रंजनपर कादंबऱ्यांचा सुळसुळाट फार वाढला. या दमनाच्या कार्यामुळे अशा परंपरा निर्माण झाल्या नाहीत. यामुळे साहित्य क्षेत्राचे नुकसानच अधिक झाले.

यानंतरच्या वाटचालीत ज्यांना 'खेडूत सृष्टीचे कादंबरीकार' म्हणून संबोधले जाते. त्या ना. वि. कुलकर्णी यांचे नाव मराठी ग्रामीण साहित्यामध्ये अग्रस्थानी घ्यावे लागते. ना. वि. कुलकर्णी यांनी आपल्या कुंचल्यातून ग्रामीण जीवनानुभवाच्या नव्या वाटा चोखाळण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्या प्रमाणात त्यांच्या कादंबऱ्यांची दखल समीक्षकांनी घेतलेली नाही. ना. सी. फडक्यांच्या कलावादांच्या झांझावातात मानवी जीवनांचे वेगळेपणाने दर्शन त्यांनी आपल्या काही कादंबऱ्यांतून घडविले म्हणून त्यांना खेडूत सृष्टीचे कादंबरीकार म्हणतात. त्यांच्या 'मजूर' या कादंबरीतून उपेक्षित अशा कामगार जीवनाचा प्रत्ययकारी जीवनानुभव त्यांच्या कादंबरीने घडविला. १९२५ साली ग्राम जीवनाचा वेध घेण्यासाठी 'कसे दिवस जातील' 'शिपाई', 'माणिक' या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

'मजूर' या कादंबरीला 'पुणे दक्षिण प्राईज कमिटी'चे बक्षिसही मिळाले होते. या कादंबरीत कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या दुःखी, कष्टी जीवनाचे चित्रण त्यांनी केलेले आहे. 'कसे दिवस जातील' या कादंबरीत एका खेड्यातील शेतकऱ्याची शहरी जीवनात झालेली वाताहात त्यांच्या जीवनाची कर्मकहाणी येते. दुःखाचे दिवस कसे जाणार, कसे सरणार याच्याच विवेचनात असणाऱ्या 'आबा' या कर्जबाजारी शेतकऱ्याच्या जीवनाची कथा आलेली आहे.

ना. वि. कुलकर्णी यांच्या कादंबरीवर मध्यमवर्गीय सुधारणावादाचा प्रभाव आहे. असे असले तरीही तंत्रवादाच्या काळात त्यांनी जे ऐतिहासिक धाडस दाखविले ते विसरून चालणार

नाही. यानंतरच्या नवीन लेखकांसाठी ना. वि. कुलकर्णी यांनी वाटाड्याचे काम केलेले आहे हे विसरता येणार नाही. यानंतरच्या वाटचालीत ज्यांनी मराठी ग्रामीण कादंबरीला मातृहृदयाने पोसले त्यांचा ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करत असताना उल्लेख करावा लागेल ते म्हणजे 'श्यामची आई'कार सदाशिव पांडुरंग साने उर्फ साने गुरूजी होय. गुरूजींच्या विस्तृत अशा साहित्य संपदेला प्रतिष्ठा लाभली नाही, प्रसिद्धी ही मिळाली नाही. याचे कारण म्हणजे त्यांचे साहित्य कोणत्या प्रकारात समाविष्ट करावे याबाबतीत समीक्षकांमध्येच संभ्रमावस्था होती असे म्हणावे लागते. त्यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन योग्य पद्धतीने घडून आले नाही याविषयी कुसूमावती देशपांडे लिहितात, "पांडुरंग सदाशिव साने यांची रचना विपूल आहे त्यांनी लहान मुलांसाठी गोड गोष्टी लिहिल्या. मोठमोठ्या परकीय कादंबऱ्यांची सुटसुटीत व सुबोध रूपांतरे केली. बरीच स्वतंत्र रचनाही केली. परंतु या रचनेपैकी किती भाग उपदेशप्रधान बालवाङ्मयात जमा धरावा व किती कादंबरी प्रकारात समाविष्ट व्हावा हा प्रश्न उरतो."^{११} साने गुरूजींच्या साहित्यावर गांधीवादाच्या खुणा सापडतात. ध्येयवादाचे आणि विचाराचे पडसाद त्यांच्या साहित्यामधून प्रकर्षाने समोर येतात. १९३५ साली प्रकाशित झालेली 'श्यामची आई' या कादंबरीतून अस्सल ग्रामजीवनाचा प्रत्यय येतो. ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करत असताना डॉ. रविंद्र ठाकूर यांना 'श्यामची आई' ही कादंबरी उत्कृष्ट कादंबरी वाटते. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीत साने गुरूजींचे अल्पसे का होईना योगदान आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीमध्ये ज्यांचे मोठे योगदान आहे, ज्यांना आनंद यादव 'मराठी मातीचा पहिला कादंबरीकार' अशा गौरवपूर्ण शब्दात उल्लेख करतात यातच त्यांचे मोठेपण दडलेले आहे. र. वा. दिघें यांच्या वडिलांची सरकारी नोकरी असल्यामुळे अनेक ठिकाणी त्यांच्या बदल्या झाल्या. या सततच्या बदल्यांमुळे र. वा. दिघे यांचे अनेक ठिकाणी शिक्षण झाले. या संस्कारक्षम वयामध्ये पुष्कळ फिरल्याने त्यांच्या मुळातीलच संवेदनशील स्वभावावर त्या त्या ठिकाणच्या नैसर्गिक घटकांचा प्रभाव पडला. त्यांच्या जवळ स्थानिक अख्यायिका, लोककथा, लोकविलक्षण घटना व व्यक्तीस्मरणे यांचा मोठा साठा सापडतो. तो त्यांच्या अनेक कथा-कादंबऱ्यांतून व्यक्तही होतो. वकिलीचा व्यवसाय करत असताना मराठी जीवनाचे अनेक अंगानी त्यांना दर्शन झाले. ग्रामीण जीवनाशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध १९४२ नंतर आला. शेती करण्याच्या उद्देशाने 'विहारी' या खोपोली जवळच्या खेड्यात वास्तव्य केले ते कायमस्वरूपीचे. त्यांच्या मनात असणारे खेडे हे स्थितीशील नसून गतीशील असणारे खेड्याचे स्वरूप आहे. विकासाच्या दृष्टीने मार्गक्रम करणारे खेडे त्यांच्या साहित्यातून दिसते. दिघेंनी आपल्या कादंबऱ्यांत समाजव्यवस्थेच्या अनेक घटकांवर व स्तरांवर समप्रमाणात भर दिला

आहे हे त्यांच्या कादंबऱ्यांनी सिद्ध केलेलं आहे. यामुळेच ल. ग. जोग त्यांच्या कादंबरीचा उल्लेख करताना 'नव्या सोन्याच्या खाणीचा शोध' लावणारा कादंबरीकार असा करतात.

१९३९ च्या दरम्यान त्यांचे 'पानकळा' ही सुप्रसिद्ध कादंबरी प्रसिद्ध झाली. 'पानकळा'च्या कथानकास वास्तववादी पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. या कथानकाला लाभलेल्या नैसर्गिक विविधतेमुळे ही कादंबरी लोकप्रियतेच्या अगदी शिखरावर पोहोचली. यानंतर १९४३ साली आलेल्या 'सराई'ने वाचकांस एक नवा अनुभव दिला. ही कादंबरी सर्वाधिक लोकप्रिय ठरली. या कादंबरीत कल्पनारम्यता आणि वास्तव या दोहोचा सुवर्णमध्य साधला गेला आहे. एका निस्सीम प्रेमकथेची पार्श्वभूमी याला लाभलेली आहे. मनोहर आणि लाडी यांच्या प्रेमाचे चित्रण व या प्रेमकथेबरोबरच शेती, सामाजिक रितीरिवाज, परंपरा, भाषा, सांस्कृतिक जीवन इत्यादीं तून रानसईचे ग्रामजीवन उभे केले आहे. 'निसर्गकन्या रानजाई' (१९४६) आणि 'गानलुब्धा मृगनयना' (१९४७) या दोन कादंबऱ्यांनंतर त्यांच्या कादंबरी लिखाणाचा वेगळाच पैलू प्रकट होऊ लागला. 'कार्तिकी' (१९६६) या कादंबरीत अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय-अत्याचाराचे चित्रण त्यांनी रेखाटले. त्याचबरोबर आदिवासी जीवनाचे चित्रणसुद्धा उभे केले. र. वा. दिघेंची 'हिरवा सण' (१९८०) ही कादंबरी लिहिण्यास घेतली पण ते 'सण' साजरा करू शकले नाहीत हे दुदैव म्हणावे लागेल.

'आई आहे शेतात' (१९५६) 'पड रे पाण्या' (१९५८) या कादंबऱ्यांतून ग्रामीण जीवनाच्या अंतरंगाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कादंबरीतून व्यक्ती दर्शन आणि जीवन दर्शन यावर प्रकाश टाकला आहे. एक समग्र असे ग्रामीण अनुभव व्यक्त करणे हीच या कादंबरीची निर्मिती प्रेरणा आहे. ज्यांच्या लेखनाचा उद्देश शेतीविषयी ज्ञान हाच आहे अशा लेखकाबद्दल लिहिताना डॉ. आनंद यादव लिहितात, "एका कादंबरीकाराने एवढा मोठा ग्रामीण जीवनाचा पट आपल्यापरिने कादंबरीद्वारा मराठीत आणल्याचे हे एकमेव दुर्मिळ उदाहरण आहे. मराठी साहित्य तसे जागतिक साहित्यात बसू शकत नाही ही गोष्ट खरीच आहे. पण या मर्यादित राहूनही तुलना करावी वाटते. इंग्रजी वाङ्मयात 'हार्डी'चे जे स्थान आहे तेच मराठी वाङ्मयात र. वा. दिघे यांचे स्थान आहे."^{१३}

हे पटते ते त्यांच्या विविध कादंबऱ्यांकडे पाहिले की, तरूणांचा ध्येयवाद, शेतीसुधारणा, सावकारी जुलूम, भारतीय समाजाचे मातीवरील प्रेम, गतीशील ग्रामसुधारणा, गांधींचा ग्रामवाद, अस्पृश्यतेचा प्रश्न या विविध ग्रामीण-सामाजिक प्रश्नाचे आपल्या कादंबरीतून त्यांनी दर्शन घडविले आहे. ज्या काळात मराठी कादंबरी भ्रामक जीवन कल्पनांचा आविष्कार, स्वप्नरंजन आणि ध्येयवादाच्या रूपाने करित होत्या. त्याचवेळेस र. वा. दिघेंच्या कादंबऱ्यांतून वास्तविक जीवनाचे दर्शन घडत होते. या दिघेंच्या धाडसी

लेखनकार्यामुळेच पुढे ग. ल. ठोकळ यांच्यासारखे लेखक र. वा. दिघें यांच्या प्रेरणा घेऊन लेखन कार्यात उतरले. त्यांची 'गावगुंड' (१९४६) या प्रकाशित झालेल्या कादंबरीने चांगलीच लोकप्रियता मिळविली. भूमीगत स्वातंत्र्य सेनानी असणाऱ्या तरूणाची ही कथा आहे. ही कादंबरी वाचक वर्गाला एका आगळ्या वेगळ्याच विश्वात घेऊन जाते. भावा-भावातील प्रेम तर एकीकडे भावा विरुद्ध भाव असल्याचे दिसते. यात एका भूमीगतांचे चित्रण येते. 'गावगुंड'च्या प्रतीत यशानंतर 'ठिणगी' (१९६०) ही दुसरी कादंबरी प्रकाशित झाली. यानंतर 'टेंबा' ही आत्मचरित्रात्मक कादंबरी प्रकाशित झाली. त्यांच्या कादंबऱ्या काहीशा कल्पक व मनोरंजनात्मक स्वरूपाच्या आहेत. असे असले तरी 'गावगुंड' या कादंबरीइतके यश त्यांच्या दुसऱ्या कोणत्याच कादंबरीस मिळाले नाही.

बी. रघुनाथ यांनी 'ओ' (१९३६), 'बापू दंडके' (१९४४), 'आडगावचे चौधरी' (१९५४), 'हिरवे गुलाब' (१९४३), 'म्हणे लढाई संपली' (१९४६), 'जगाला कळलं पाहिजे' (१९४९) या कादंबरी लेखनातून एक वेगळी वाट चोखाळण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न केला आहे. 'हिरवे गुलाब' आणि 'जगाला कळलं पाहिजे' यातून जाती-जातीमधील धार्मिक वातावरणाचे चित्रण आले आहे. 'आडगावचे चौधरी' या कादंबरीत चौधऱ्यांच्या अनेक पिढ्यांचे चित्रण येते. मराठवाड्यात सुलतानी अंमलाच्या काळातील सर्वसामान्य शेतकरी, गावकऱ्यांवर जुलूम करणाऱ्या चौधरी घराण्यातील अनेक पिढ्यांच्या दुष्कृत्यांचे चित्रण येते. अन्याय, अत्याचार, छळ कपटाने घराण्याची प्रतिष्ठा राखण्यासाठी जोरजबरदस्तीने पैसा कमावणे त्यांना प्रतिष्ठेचे वाटते. सर्वसामान्यांच्या मनगुटीवर बसून सत्ता गाजविणे त्यांना पुरूषार्थाचे वाटते. याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीत बी. रघुनाथ यांनी केले आहे. बी. रघुनाथ यांचे कादंबरी लेखन मराठी ग्रामीण कादंबरीतील विकासाचा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. त्यांच्या कादंबरीचे योग्य मूल्यमापन योग्य रितीने झाले असते तर समाजचित्रणाचे एक वेगळे स्थान येथून पुढच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या क्षेत्राला लाभले असते असे म्हणावे लागते.

याच दरम्यानच्या काळात मार्क्सवादाच्या प्रेरणेतून काही लेखकांनी कादंबरी लेखन केले. भिल्ल-आदिवासी या वर्षानुवर्षे उपेक्षित समाजजीवनावर नव्यानेच प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न झाला. शं. रा. भिसे यांनी 'जंगलातील छाया' (१९४५) ही कादंबरी लिहिली. यामध्ये जमीनदार, ठेकेदार, व्यापारी मिळून भिल्ल पावऱ्यांची कशी फसवणूक करतात त्यामुळे आधीच परिस्थितीने खंगलेल्या समाजाला हलाखीचे जीवन कंटावे लागते याचे चित्रण यात येते. प. त्रि. सहस्रबुद्धे यांची 'पहिली सलामी' (१९४८) साली प्रसिद्ध झाली. 'अन्नदाता उपाशी' (१९४७) ही वि. वा. हडपांची कादंबरी प्रकाशित झाली.

बा. सी. मर्ढेकर यांनी 'तांबडी माती' (१९४६), 'पाणी' (१९४८) या कादंबऱ्या प्रकाशित केल्या. 'तांबडी माती' या कादंबरीमध्ये प्रतिष्ठीत असणाऱ्या, उपदेश करणाऱ्या नेते मंडळीपेक्षा सर्वसामान्य जनताच देशहितासाठी कशी त्याग करू शकते याचेच उदाहरण व्यक्तिचित्रणातून त्यांनी दर्शविले आहे. 'पाणी' या कादंबरीमध्ये विकासाला हातभार लावणाऱ्या धरणामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या जीवनावर झालेल्या अनिष्ट परिणामांचे यथार्थ चित्रण येते. ग्रामीण जीवनातील अनेक पैलूंचे सूक्ष्म दृष्टीने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न त्यांनी यामधून केला.

म. भा. भोसले यांचे 'समरांगण' (१९४१) ही कादंबरी शेतकरी, जमीनदार यांच्यातील संघर्षावर आधारित आहे. 'उघड्या जगात' (१९४७), 'एका आईची लेकरं' (१९५०) या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांवर वि. स. खांडेकरांच्या आदर्शवादाचा प्रभाव जाणवतो. द. र. कवटेकरांची 'रेशमाच्या गाठी' (१९४२) ही ग्रामीण जीवनाचे वर्णन करणारी कादंबरी अतिशयोक्ती भाव-भावनांच्या प्रकटीकरणामुळे भरकटलेली व डागाळलेली दिसून येते. वि. द. चिंदरकर यांची 'महापूर' (१९४२) या कादंबरीतून दोन पिढीत असणारे मतभेद, आधी राजकीय परिवर्तन की सामाजिक परिवर्तन या तत्कालीन भूमिकेचा प्रभाव त्यावर जाणवतो. जाती-जातीत विभागलेल्या खेड्याचे समाजजीवन चित्रित होते. शेतकऱ्यांच्या दुस्थितीचे वर्णन येते. खेड्यातील भयाण, विद्रुप वास्तव या कादंबरीत येते. विविध विषयांना, समस्यांना या कादंबरीने स्पर्श केला आहे.

श्री. ना. पेंडसे हे तिसऱ्या टप्प्यातील कादंबरीकार आहेत. त्यांनी आपल्या कादंबरीमधून हर्षाच्या परिसरातील जीवननाट्य अगदी समर्थपणे रेखाटले आहे. श्री. ना. पेंडसे यांनी खांडेकरी रचनातंत्रात अडकलेल्या संदर्भहीन परिस्थितीतून कादंबरीला मुक्त केले. याचे श्रेय त्यांना द्यावे लागते. एका विशिष्ट प्रदेशातील माणसे त्यांच्या मानवी स्वभावासह टिपली. प्रदेशातील निसर्गाशी एकवटलेला माणूस त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून उभा केला. आपल्या कोणत्याही पात्रास कृत्रिमता न देता तो त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यासह उभारला हे त्यांचे मोठेपण आहे. श्री. ना. पेंडसे यांनी १९४९ ला 'एल्गार' नावाची कादंबरी प्रकाशित केली. पण कादंबरीकार म्हणून जे यश मिळाले ते १९५२ सालच्या 'गारंबीचा बापू' मुळेच त्यांना कादंबरीकार म्हणून ओळखू लागले. गारंबीच्या बापूने त्यांना अफलातून लोकप्रियता मिळाली. समीक्षकांनी अनेक पातळीवर तिचे मूल्यमापन केले. 'गारंबीचा बापू' या कादंबरीत अफाट बापू आणि लावण्यवती राधा यांची हळूवार फुलत जाणारी प्रेमाची कथा आहे. यांच्या जोडीला व्यक्ती आणि नयनरम्य गारंबीच्या नैसर्गिक सुंदरतेमधून ही कथा बहरत जाते. 'एल्गार' (१९४९), 'हृदय' (१९५०), 'रथचक्र' (१९६२), 'हत्या' (१९५४), 'कलंदर' (१९५९)

यातील 'हत्या' आणि 'कलंदर' या परस्परसंबंधी कादंबऱ्या आहेत. 'एल्गार' या कादंबरीत दोन सुशील जीवांची प्रेमकथा आहे. ब्राह्मण रघु आणि मुसलमान कादर यांच्या स्नेहाला आणि त्यातून निर्माण झालेल्या प्रेमाला हिंदु-मुस्लीम संघर्षाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. 'तुंबडाचे खोत' (१९८७) १३५० पानांची जाडजूड अशी दीर्घ आणि द्विखंडात्मक कादंबरी आहे. या कादंबरीमध्ये १२५ वर्षांच्या तुंबडाच्या खोतांच्या अनेक पिढ्यांचा भव्य-दिव्य असा इतिहास आहे. या कादंबरीत अद्भुत अशा घटना आहेत. भोगवादी लालसेच्या अनेक व्यक्तिरेखा यात चितारल्या आहेत. यासारख्या अनेक कादंबऱ्यातून मराठी कादंबरीला समृद्ध करण्याचे काम त्यांनी केले आहे.

गो. नी. दांडेकर यांनी विपुल साहित्य निर्मिती केली आहे. 'जैत रे जैत', 'आम्ही भगिरथाचे पुत्र', 'मृण्मयी पद्मा', 'पूर्णमायेची लेकरं', 'मोगरा फुलला', 'उडोनी हंस चालला', 'अजूनी नाही जागे गोकुळ', 'माचीवरचा बुधा' (१९५५), 'पडघवली', 'शितू', 'कुणा एकाची भ्रमणगाथा' असे विपुल कादंबरी लेखन त्यांनी केले. पण ते कादंबरीकार म्हणून ओळखले गेले ते 'शितू' या कादंबरीमुळेच. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये झालेला बदल ग्रामीण संस्कृतीच्या न्हासाला कारणीभूत ठरला. शहरांची मोहजाळे अनेकांना आकर्षित करू लागली आणि खेडी ओस पडू लागली यांचे दुःख त्यांना होते. याविषयी पडघवली याचा परिचय करून देताना लिहितात, "प्राचीन समाजव्यवस्थेवर हे जे वादळ कोसळले आहे त्याचा साक्षी होवून ही पडझड मी अनुभवली आहे."^{१३} गो. नी. दांडेकरांनी अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या पण त्यांच्या कादंबऱ्यातून वैविध्याची जाणीव होते पण त्यांच्या कादंबऱ्यातून व्यापक असा जीवनदर्शनाचा पट दिसू शकला नाही. त्यांचे विस्तृत लेखन वाचकाला अंतर्मुख करू शकले नाही हे तितकेच खरे.

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा खऱ्या अर्थाने परीघ विस्तारला तो १९६० नंतरच्या काळात. यादव बोराडे यांच्यापासून आज काल लिहिणाऱ्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मराठी ग्रामीण कादंबरीतील पहिला दर्जेदार प्रभाव मानता येईल. एका नव्या दमाचा लेखक पुढे आला. त्याने अनुभवलेले जीवन, तो ज्या प्रदेशात जगला वाढला तो प्रदेश, त्याच्या जवळची माणसे, त्याच्या आसपासचा निसर्ग जो त्याने संस्कारक्षम वयात मनात साठवला तो परिसर त्याने आपल्या साहित्याच्या अंगाने रंगवला. नव्याने जीवनानुभव घेतल्याने सामाजिक दृष्टीने पहिल्यांदाच ग्रामीण साहित्य निर्माण करू लागला. याबद्दल डॉ. रवींद्र ठाकूर लिहितात, "एकंदरीत १९६० नंतरच्या आशयाच्या आणि आविष्काराच्या नव्या वाटा चोखाळणाऱ्या ग्रामीण कादंबरीत यादवांच्या कादंबरीचे स्थान महत्त्वाचे आहे. बोराडे यादव यांच्या परंपरेत पुढे चंद्रकांत नलगे, महादेव मोरे, शंकर खंडू पाटील, द. त. भोसले, आनंद पाटील, पुरूषोत्तम बोरकर, अशोक

व्हटकर, राजन गवस, व. बा. बोधे, उत्तम बंडू तुपे, माधव कोंडविलकर, वासुदेव मुराटे, रामचंद्र पठारे, विश्वास पाटील, गणेश आवटे इत्यादी लेखकांची बदलत्या ग्रामीण वास्तवाला नव्या धीटाईने आणि आत्मविश्वासाने सामोरे जाणारी ग्रामीण कादंबरी अभ्यासावी लागते.”^{१४}

या कारणाने बोराडे, यादव यांच्या कादंबऱ्या खऱ्या अर्थाने १९६० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीचा महत्त्वाचा टप्पा ठरतात. त्यांच्या कादंबऱ्यातून जीवनाशय व भाषा या माध्यमातून ग्रामीण संवेदनशीलतेतून ग्रामीण जीवनाचा आविष्कार अधिक प्रगल्भतेने दर्शवितात. रा. रं. बोराडे ‘पाचोळा’, आनंद यादव ‘गोतावळा’ या कादंबऱ्यांवरून प्रकर्षाने दाखवून दिले आहे. १९६० च्या आधीसुद्धा यातील काही लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे. ‘बळी’ (१९५०) ही विभावरी शिरूरकर यांची गुन्हेगारीचा शिक्कामोर्तब झालेल्या मांगगारूडी समाजावर आधारित, वास्तवाला सामोरी जाणारी कादंबरी आहे. यामध्ये मांगगारूडी या समाजाची शोकांतिका वर्णन केली आहे. ‘आबा’ या नायकाचा मानसिक विकास हा कादंबरीचा मुख्य विषय आहे. यातून मांगगारूडी समाजाचे अनेक रितीरिवाज, परंपरा, अंधश्रद्धा, जाती अंतर्गत पोटजातींच्या वृत्ती-प्रवृत्तींचा प्रत्यय आपल्या समाजासमोर घडवून देण्याचे काम ‘बळी’ या कादंबरीने केले आहे. पण याची ही परंपरा मात्र पुढे निर्माण होवू शकली नाही. ही शोकांतिका आहे.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या कादंबऱ्यातून एक प्रदेश उभा केला आहे. ‘बनगरवाडी’ (१९५५), या कादंबरीने त्यांना खूप यश मिळवून दिले. त्यापूर्वी ‘पुढचं पाऊल’ (१९५०) या कादंबरीला जीवनाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. ही एकंदरीत कलाकाराची कथा आहे. १९५५ सालची ‘बनगरवाडी’ ही कादंबरी मैलाचा दगड ठरली. ‘बनगरवाडी’ या कादंबरीत नायक हा तेथील प्रदेश आहे. हा त्यांचा एक नवा प्रयोग होता आणि त्यात ते कमालीचे यशस्वी झाले. ‘वावटळ’ (१९६४) ‘कोवळे दिवस’ (१९७९) या त्यांच्या काही उल्लेखनीय कादंबऱ्या आहेत. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबऱ्या या प्रथमपुरुषी निवेदनातून येतात. त्यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्तीरेखा नैसर्गिक व्यक्ती स्वभावातून फुलत जातात. माणसाचे स्वतःशी, निसर्गाशी एकसंघपणा आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातून लोकजीवन वास्तवाला सामोरे जाणारे आहे. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कादंबऱ्यांवर कुठेही तंत्रवादाचा ऊहापोह आढळत नाही. रक्तामांसानी जोडल्या गेलेल्या माणसाचे जिवंत वास्तविक दर्शन घडते आणि तो प्रदेश अवतरतो; तो तेथील लोकरूढी, परंपरा, चालीरिती रिवाज, श्रद्धा-अंधश्रद्धासह येतो. ग्रामीण समाजजीवनाचे अनेक पैलू त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून वाचकांसमोर मांडले. ग्रामीण कादंबरीमध्ये त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे. आजच्या साहित्यातील बदलत्या परिमाणानुसार अण्णाभाऊ साठे दलित लेखक ठरतात. ते जन्माने दलित आहेत म्हणून त्यांचे साहित्य

दलित साहित्य मानणे योग्य नाही. याविषयी डॉ. रवींद्र ठाकूर लिहितात, “आज आपण अण्णाभाऊंचा दलित साहित्यिक म्हणून नामोल्लेख करित असलो तरी दलित साहित्यचळवळ सुरू होण्याआधीपासून त्यांचे कादंबरीलेखन सुरू होते. तसेच दलित साहित्याच्या प्रेरणा त्यांच्या कादंबरी वाङ्मयात पूर्णतः शोधता येत नाहीत. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप पाहता ग्रामीण कादंबरीकार म्हणूनच त्यांचा विचार करणे संयुक्तिक वाटते. दुसरे म्हणजे अण्णाभाऊ स्वतःला ग्रामीण लेखक म्हणवून घेत असत. हेही लक्षात घेतले पाहिजे.”^{१५}

अण्णाभाऊंनी खूप मोठी साहित्य संपदा निर्माण केली. ‘चित्रा’ (१९५१), ‘फकिरा’ (१९५९), ‘वैजयंता’ (१९५९), ‘माकडीचा माळ’ (१९६३), ‘आवडी’ (१९६३), ‘वैर’ (१९६४), ‘रानगंगा’ (१९६५), ‘पाझर’ (१९६५), ‘मास्तर’ (१९६६), ‘वारणेचा वाघ’ (१९६८), ‘चिखलातील कमळ’ (१९७४), ‘चंदन’, ‘केवड्याचं कणीस’ इ. अनेक कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या. त्यांनी जे नायक घडवले ते उपेक्षित समाजातील घडवले. त्यांच्या कादंबऱ्या वाचताना येणारा अनुभव हा समुद्राच्या खोल गर्तेत उडी मारून त्याच्या तळाचा ठाव घेण्याचा जो अनुभव असतो तोच अनुभव अण्णा भाऊ साठेंच्या कादंबरी लेखनामध्ये सापडतो. त्यांच्या कादंबरीमध्ये गावा-गावातील वैराच्या कथा, दोन घराण्यातील संघर्ष, भावकीतील संघर्ष, अन्यायाविरोधी बंड करणारा तरूण, बंड करणाऱ्या लावण्यवती नायिका (त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकट होतात. त्यांच्या कादंबरीतील प्रणय दृश्ये, रहस्ये, योगायोग या रंजनमूल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या थोड्याशा रंजनवादाकडे झुकतात. मराठी ग्रामीण कादंबरीमध्ये त्यांचे मोठे योगदान आहे.

उद्धव शेळके यांच्या ‘धग’ (१९६०) या कादंबरीने त्यांना लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेऊन बसवले. त्याचा उल्लेख ‘धग’कार उद्धव शेळके असा होऊ लागला. जीवनामध्ये आलेल्या अनेक कटु प्रसंगात न डगमगता त्यावर मात करित, प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरी जाणारी ‘ग्रामीण स्त्री’, ‘धग’ने घडवली म्हणून ‘धग’ या कादंबरीचा टप्पा अजूनही कोणी ओलांडला नाही. ‘धग’ या कादंबरीविषयी म. सू. पाटील लिहितात, “‘धग’ ही कठोर वास्तवाची कलात्मक रूप आविष्कृत करणारी मराठीतील पहिली कादंबरी आहे.”^{१६} हे तिने आपल्या लोकप्रियतेवरून स्पष्ट करून दाखविले. ही कादंबरी म्हणजे ग्रामीण समाजजीवनाचा एक उत्कृष्ट नमूना आहे. प्रतिकूल परिस्थितीत जगताना एक स्वाभिमानी संसारी स्त्री मनाला हुरहूर लावणारी तिची हृदयद्रावकता वास्तवाला जवळ करणारी आहे. ‘धग’ कादंबरीने मराठी ग्रामीण कादंबरीला एक नवीन वळण दिले. ग्रामीण भागातील अनेक प्रश्न, समस्या, दुःख, दैन्य या कादंबरीतून चित्रित होते. ग्रामीण कथाकार म्हणून प्रसिद्ध असणारे लेखक शंकर पाटील यांनी ‘टारफुला’ (१९६४) ही एकमेव कादंबरी लिहीली. ही कादंबरी तीन भागात विभागली

असून; पहिल्या भागामध्ये मुख्य पाटील याचा मृत्यू आणि आबा कुलकर्णी यांचे चित्रण येते. दुसऱ्या प्रकरणात 'दादा' या नवीन पाटील कोल्हापूर संस्थानाने दिला त्याचे आणि गावातील पवार व गायकवाड यांच्या संघर्षाचे चित्रण येते, तर तिसऱ्या भागात दादा पाटलाच्या बरोबर तिसऱ्या पिढीतील तरूणांचा संघर्ष आला आहे. ही कादंबरी न संपणाऱ्या सत्तासंघर्षाभोवती फिरत राहते. ग्रामीण भागातील राजकीय संघर्ष यातून चित्रित झाला आहे. अनेक रूढी-परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, निसर्ग, शेती यांची अनेक रूपे पाहावयास मिळतात. यातील अनेक घटना प्रसंग या कादंबरीला रंजनवादाकडे झुकवतात. रूढ मराठी कादंबरीमध्ये त्यांनी एक अभिनव प्रयोग केला. ही एकमेव कादंबरी लिहून मराठी कादंबरीमध्ये महत्त्वाची भर घातली आहे.

हमीद दलवाई यांनी 'इंधन' (१९६५), ही एकमेव कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीने मराठी वास्तववादी साहित्याला पुष्टी दिली आहे. हमीद दलवाई हे पुरोगामी, समाजवादी सामाजिक कार्यकर्ते आहेत. 'इंधन' या कादंबरीमध्ये ग्रामीण जीवनातील तीन पातळ्यांवरील अहंमी शक्तीचे चित्रण आले आहे. खोती गेल्याने अस्वस्थ होऊन अजूनही पहिल्याच शानोशौकतीमध्ये वावरणारे, शोषण करणारे मुसलमान, कुळवहिवाटीने कुणब्यांना मिळालेल्या जमिनीवर कुणबी राबतात त्यांचे आणि सामाजिक जाण आल्याने जागृत झालेला बौद्ध समाज या तिघांच्या ताणतणावाचे चित्रण यात येते. या कादंबरीतील दुसरा भाग म्हणून 'मी' आणि ब्राह्मण कन्या सुमती यांच्यातल्या नाजूक भावबंधाचा भाग येतो. कुणबी, बौद्ध आणि मुसलमान यांची समूह चित्रे अत्यंत सामर्थ्याने उभारली आहेत. व्यभिचारी स्त्रिया आणि वासनेच्या आधीन झालेला गाव त्यांनी 'इंधन'मधून उभा केला आहे. जातीय दंगलीचाही संदर्भ 'इंधन'मध्ये येतो. 'इंधन' म्हणजेच ज्वलनास सहाय्यभूत ठरणारे ते, असे समर्पक शीर्षक या कादंबरीला लाभले आहे. हे यातील आशयावरून स्पष्ट होते.

जयवंत दळवी यांनी 'महानंदा' (१९७०) आणि 'धर्मानंद' (१९८०) या काही उल्लेखनीय कादंबऱ्या लिहिल्या. 'महानंदा' या कादंबरीतून भावीणीच्या प्रथेमुळे एका रूपसुंदर अशा मुलीची होणारी होरपळ या कादंबरीतून जयवंत दळवी यांनी रेखाटली आहे. चि. त्र्यं. खानोलकर यांनी 'रात्र काळी घागर काळी' (१९६३), 'अगोचर' (१९७५), 'भागधेय' (१९७६), 'कोंडुरा' (१९६६), 'पाषाण पालवी' (१९७६) या कादंबरी लेखणातून मानवी मनाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी जीवनाबरोबरच कोकणच्या निसर्गाचे दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यांतून घडते. मानवी मनातील कामलालसा, विकृती, मानवी मनातील घालमेल चित्रीत करण्याचे काम त्यांनी केले आहे. अव्यक्त मानवी मनाच्या तळाचा शोध घेणारा कादंबरीकार म्हणून यांच्याकडे पाहता येईल.

रा. रं. बोराडे यांनी 'पाचोळा' या सुप्रसिद्ध कादंबरीसह एकूण सहा कादंबऱ्या लिहिल्या. 'चारापाणी' (१९८९), 'सावट' (१९८७), 'इथं होतं एक गाव' (२०००) यापैकी 'पाचोळा' या कादंबरीमुळे सान्या महाराष्ट्रभर ते लोकप्रिय झाले. या कादंबरीने मराठी ग्रामीण कादंबरीला एका नव्या टप्प्याकडे नेले ही कादंबरी ग्रामीण बोलीभाषेत लिहिलेली पहिली ग्रामीण कादंबरी आहे. ही कादंबरी जीवनआशय आणि भाषा या दोन्हीमुळे ती ग्रामीण संवेदनशीलतेला अधिक जवळ जाते. 'पाचोळा' ही कादंबरी मराठवाड्यातील एका लहान खेड्यातील 'शिंपी कुटुंबाची' दारूण शोकांतिका आहे. ही कादंबरी निवेदनासह ग्रामीण भाषेत अवतरली आहे. ग्रामीण राजकारणावर प्रकाश टाकणारी त्यांची एक लोकप्रिय कादंबरी 'आमदार सौभाग्यवती' ही आहे. तर भुंकपात उध्वस्त झालेल्या गावाचे व त्यामध्ये मदत करणाऱ्या, माणुसकी जपणाऱ्या ग्रामीण जीवनातील व्यक्तीरेखा रेखाटली आहे. हे त्यांच्या 'इथं होतं एक गाव' या कादंबरीतून चित्रित होते.

आनंद यादव हे जसे कथाकार म्हणून महाराष्ट्राला परिचित आहेत तसेच ते कादंबरीकार म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत. मराठी ग्रामीण साहित्यामध्ये अनेक समीक्षात्मक ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत. १९६० नंतरच्या काही आघाडीच्या लेखकांमध्ये यांचा समावेश होतो. ग्रामीण साहित्य चळवळीमधील ते एक सक्रिय कार्यकर्ते आहेत. जे कथेमधून साकारू शकले नाही ते त्यांनी कादंबरीमार्फत साकारण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या बऱ्याच कादंबऱ्या या आत्मचरित्रात्मक आहेत. 'गोतावळा' (१९७१) ही कादंबरी कृषिसंस्कृतीच्या न्हासाची जाणीव करून देणारी ग्रामीण कादंबरी आहे. स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झालेल्या औद्योगिक विकासातून शेतीसाठी उपयुक्त असणारे बैल जाऊन त्यांची जागा ट्रॅक्टरच्या धुडाने घेतली आहे. हे धुड म्हणजेच कृषिसंस्कृतीचा न्हास होय. याची जाणीव 'नारबा'मार्फत होते. नारबा या सालगड्याचा गोतावळा म्हणजेच ही जनावरे असतात. ती एकएक करून त्यांचा मालक बाजाराची वाट दाखवतो आणि नारबा या प्रकरणाने अस्वस्थ होत जातो. याचे चित्रण गोतावळा या कादंबरीत केले आहे. सर्व कादंबरी ग्रामीण बोलीभाषेत लिहिली आहे. या कादंबरीतून ग्रामीण संवेदनशीलतेचे दर्शन घडते. 'नटरंग' (१९८०) ही एका कलावंतांची कैफियत मांडणारी कादंबरी आहे. तमाशा कलावंताच्या जीवनाचा शोध या कादंबरीच्या अनुषंगाने घेतला आहे. या काही त्यांच्या उल्लेखनीय कादंबऱ्या आहेत; त्याचप्रमाणे 'झोंबी', 'नांगरणी', 'घरभिंती' व 'काचवेल' या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या आहेत यातून त्यांच्या जीवनाचा प्रवास चित्रित झाला आहे.

ना. धों. महानोर यांची 'गांधारी' ही कादंबरी १९७३ साली प्रकाशित झाली आहे. गांधारी या कादंबरीतून स्वार्थी राजकारणामुळे आणि भ्रष्टाचाराने होरपळून निघणाऱ्या सर्वसामान्य

शोषित जनतेचे वास्तवदर्शी चित्रण येते. वास्तववादी जीवनदर्शनाच्या प्रेरणेतून साकारलेली, खानदेशी बोलीभाषेचा परिस्पर्श लाभलेली ही कादंबरी आहे.

चंद्रकुमार नलगे हे ज्येष्ठ साहित्यिक, समीक्षक, कथाकार, कादंबरीकार, ग्रामीण साहित्य चळवळीचे खंदे कार्यकर्ते, आपल्या लेखनामध्ये सातत्य ठेवून लेखन करणारे एक निष्ठावंत लेखक आहेत. त्यांच्या काही उल्लेखनीय कादंबऱ्या 'अग्निफूल' (१९७४), 'गस्त' (१९७६), 'देवाची साक्ष' (१९७९) इत्यादी आहेत. 'आगीन फूल' ग्रामीण जीवनाची संघर्षमय गाथा आहे. ही कथा एका ग्रामीण स्त्रीच्या जीवन संघर्षाची आहे. सावित्रीच्या नवऱ्याचा खून होतो आणि कुटुंब उध्वस्त होते. त्या खुनाचा बदला ती खुनानेच घेते. त्याचबरोबर उध्वस्त झालेल्या कुटुंबाचा आधारही बनते. या कथानकामध्ये कल्पकता आणि भडकपणा जरी दिसत असला तरी ती ग्रामीण वातावरण चित्रित करते हे विसरता येणार नाही.

महादेव मोरे यांनी आपल्या कथा कादंबऱ्यांतून उपेक्षितांचे अंतरंग उलगडून दाखवले. मध्यमवर्गीय पांढरपेशी समाजकक्षेच्या बाहेरही एक जग असते याची जाणीव वाचक वर्गास त्यांच्या कादंबऱ्या करून देतात. चाकोरीबाहेरील अनेक विषयांना त्यांनी आपल्या कादंबरी लेखनात स्थान दिले आहे. विडी कामगार स्त्रिया, शेतमजूर स्त्रिया, कारखान्यात काम करणाऱ्या स्त्रिया, ड्रायव्हर, क्लिनर, वेश्या त्यांचे दलाल, जोगते, जोगतिणी, मांग गारूडी, डोंबारी या अगदी तळागाळातल्या जातींचे, भटक्या विमुक्तांचे अस्पृश्यांच्या जगाचे दर्शन त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून घडविले आहे. 'पाव्हणा' (१९६६), 'एकोणिसावी जात' (१९६८), 'पनोती' (१९६९), 'रैंत' (१९७१), 'बळी' (१९७२), 'वर आभाळ खाली धरती' (१९७३), 'वसति' (१९७५), 'प्रवाह' (१९७६), 'आडगार' (१९७८), 'स्टँड' (१९७८), 'लाईन' (१९८०), 'झोंबड' (१९९०) या काही कादंबऱ्यातून त्यांनी ग्रामीण विश्व व समाजजीवन चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्यांना म्हणावी तेवढी प्रसिद्धी मिळाली नाही.

आनंद पाटील यांनी १९७५ नंतरच्या काळात कादंबरी लेखन केले आहे. ग्रामीण जीवनावर एका वेगळ्या दिशेने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न त्यांनी 'कागुद आणि सावली' या दोन लघुकादंबरीतून केला आहे. त्यांच्या कादंबरीतून ग्रामीणतेचा परिपोष घडतो. ग्रामीण भागातले एक कुटुंब आपल्याकडे गहाण असलेली जमीन खरेदी करण्यासाठी शहरात शिकत असलेल्या मुलास बोलावतात आणि खरेदीसाठी लागणारे पैसे आणि कागदाची जुळणी करतात. या जमिनीचा कागद करत असताना त्यांना जे विविध अनुभव येतात ते या 'कागुद' कादंबऱ्यातून स्पष्ट झाले आहेत. तर अडाणी लोकांना सरकारी कर्मचारी कसे हातोहात

फसवितात याचे अनेक दाखले यामध्ये येतात. 'सावली' या लघुकादंबरीतून गिरणीत संप चालू असल्यामुळे गावी जाऊन घरातरी बांधावे यासाठी आलेल्या ग्रामीण तरूणाची कथा आहे. घर बांधण्यास सुरूवात केल्यापासून ते शेवटपर्यंत त्याला येणारे विविध अडथळे पार करावे लागतात. यातून ग्रामीण समाजजीवनाचे चित्र येथे दिसते.

बाबाराव मुसळे यांची 'हाल्या हाल्या दुधु दे' (१९८५) या कादंबऱ्यातून सर्वोत्तोपरी हतबल ठरणारा शेतकरी याचे भीषण चित्रण येते. सावकारी पाश आणि सरकारी दप्तरी शेतकऱ्याची होणारी उपेक्षा, समाजातील लालचीपणा, मानवी मनातील अतृप्त भावभावना यांचे प्रत्ययकारी चित्रण येते. नागनाथ कोत्तापल्ले हे समीक्षक, अभ्यासक, ग्रामीण चळवळीचे कार्यकर्ते तसेच कादंबरीकार म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा 'उलट चालला प्रवाह' (१९८५) आणि 'गांधारीचे डोळे' (१९८५) या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्यातून समाजकारण आणि राजकारणाची झालेली परिस्थिती आणि त्यात ढवळून निघणारे ग्रामीण समाजजीवन चित्रित होते.

राजन गवस यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून उपेक्षितांचे अंतरंग उघडून दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. जोगतिणीच्या व्यथा, वेदना, दुःख, भावनिक घालमेल 'चौडकं' (१९८५), 'भंडारभोग' (१९८८) या कादंबऱ्यातून व्यक्त केले आहे. परंपरागत जीवन जगणाऱ्या जोगतिणी व जोगते यांच्या जीवनाची होणारी परवड, लाचारीचे जगणे, समाजाचा तिरस्कार सहन करत जगायला लागणारे जीवन, जीवनावरील श्रद्धा, अंधश्रद्धा, रूढी परंपरेने करपत जाणारे जीवन यातून व्यक्त होते.

वासुदेव मुलाटे यांनी सहकार क्षेत्रातील भ्रष्टाचार यांचे वास्तवपूर्ण चित्रण 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' (१९८९) या आपल्या कादंबरीत केले आहे. सहकारक्षेत्र निर्माण झाले ते सर्वसामान्य जनतेचा विकास घडवून यावा यासाठीच 'विना सहकार नही उद्धार' याप्रमाणे ग्रामीण जीवनात बदल घडून यावा यासाठी सहकारी संस्था निर्माण झाल्या; त्या मात्र भ्रष्टाचारी लोकांना चरण्यासाठी नवे कुरणच ठरले. यातून सर्वसामान्य लोकांचे मात्र हाल झाले. ही जी समाजामध्ये अपप्रवृत्ती फोफावू लागली त्यावर 'विषवृक्षाच्या मुळ्या'मधून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न वासुदेव मुलाटे यांनी केला. हे त्यांचे कार्य उल्लेखनीय म्हणावे लागेल.

रामचंद्र पठारे हे १९८० च्या दशकात उदयाला आलेले महत्त्वाचे आणि प्रतिभावंत लेखक आहेत. 'पाचर' (१९८९) ही प्रसिद्ध कादंबरी आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुधारणेचे जे वारे वाहू लागले; त्यातून निर्माण झालेले प्रश्न, समाजकारण आणि राजकारण यातील तफावत. राजकीय सत्ता सर्वसामान्यांच्या हितासाठी निर्माण झाल्या, पण मूठभर लोकांच्या हातातच ती राहिली. दिखाऊ पुरोगामीपणाचे कातडे पांघरलेले स्वार्थी राजकारणी यांच्यामुळे समाजाचे हित जपले जात नाही. याचे चित्रण रंगनाथ पठारे यांनी 'पाचर' या कादंबरीत केले आहे.

पुरूषोत्तम बोरकर यांनी 'मेड इन इंडिया' (१९८७) या कादंबरीतून सुशिक्षित ग्रामीण तरूणाची विदारक कथा यातून मांडली आहे. वडिलांच्या इच्छेखातर राजकारणात आलेला तरूण आणि त्याची झालेली वाताहत यातून चित्रित होते. शहरी लोकांच्या ढोंगीपणामुळे भ्रमनिरास झालेला पंजाबराव साहेबराव पाटील ग्रामीण जीवनाशी तुटलेली नाळ जोडण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो, हे यातून दिसून येते.

विश्वास पाटील यांनी 'आंबी' (१९८०) ह्या कादंबरी लेखनातून ग्रामीण समाजातील घरंदाजपणाच्या खोट्या प्रतिष्ठेमुळे एका निष्पाप मुलीच्या जीवनाची होणारी होरपळ याचे चित्रण (या कादंबरीतून) केले आहे. घराण्याच्या प्रतिष्ठेसाठी 'आंबी' बरोबर तिच्या कुटुंबाची सुद्धा येथे शोकांतिका घडते. या कादंबरीतून तत्कालीन समाज परिस्थितीचे चित्रण केले आहे. त्यानंतर 'पांगिरा' (१९९०) आणि 'झाडाझडती' (१९९१) ह्या त्यांच्या लोकप्रिय कादंबऱ्या आहेत. 'झाडाझडती' या कादंबरीतून 'धरणग्रस्त लोकांचा प्रश्न मांडला आहे. सरकारच्या विकसनशील धोरणामुळे किती तरी लोकांचे संसार उध्वस्त होत आहेत. त्यांच्या पुनर्वसनाचा विचारसुद्धा सरकार करत नाही. त्याच्यावर त्याचा दूरगामी परिणाम होतो. धरण हे कांही लोकांसाठी स्वतःच्या मरणासमानच ठरते. इतके हाल सामान्य जनतेचे होत असताना सरकारी अधिकारी आणि राजकारणी डोळेझाक करतात याचे प्रत्ययकारी चित्रण 'झाडाझडती' या कादंबरीमध्ये येते. 'पांगिरा' या कादंबरीमधून आर्थिक आणि सामाजिक बदलात आपला चेहरा-मोहरा हरवलेल्या दोन गावाची कथा येते. विश्वास पाटील यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून समकालीन समाजाचे अनेक प्रश्न, समस्या, दुःख यांचे दर्शन आपल्यापरीने कादंबरीतून घडविले आहे.

सदानंद देशमुख हे अलिकडील लोकप्रिय कादंबरीकार आहेत. 'बरोमास' आणि 'तहान' ह्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. 'तहान' या कादंबरीतून ग्रामीण भागातील एका तरूणाची पैशाच्या मोहापायी झालेली वाताहत, 'तहान' मधून चित्रित झाली आहे. दुष्काळी परिस्थितीत आपल्या वडिलांनी सांभाळलेल्या जनावराच्या जीवावर पाण्यासारखा पैसा पाण्यातून मिळवतो. दुसऱ्याची तहान भागवताना स्वतः लागलेल्या पैशाच्या तहानेमुळे अनेकांशी वैर पत्करतो आणि स्वतःची शोकांतिका करून घेतो. अमाप मिळालेल्या पैशातून त्याला स्त्री सुखाची चटक लागते आणि त्यात तो पुरता वाहून जातो. कमावलेला पैसाही जातो, जनावरेही जातात आणि स्वतःला वाचवण्यासाठी गावातून परागंदा व्हावे लागते. याचे मनोवेधक चित्रण आपल्याला 'तहान' या कादंबरीतून घडते. तर 'बरोमास' या कादंबरीतून एकनाथ या सुशिक्षित तरूणाची शोकांतिका चित्रित केली आहे.

रवींद्र शोभणे यांनी 'कोंडी' (१९९२) या कादंबरीतून ग्रामीण वास्तवाचा आविष्कार घडविला. ह. मो. मराठे 'देवाची घंटा' या कादंबरीतून दारिद्र्यामध्ये अगतिक झालेला आणि दारिद्र्यामुळे व्यभिचार, चोरी या मार्गावर वाहत गेलेल्या येसूची आणि तिच्या अश्राप मुलीची कथा (यात) येते. बा. ग. केळस्कर यांनी 'वायटूळ' (१९८३) या कादंबरीतून शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या परंतु परिस्थितीपुढे हताश झालेल्या वसंत या तरूणाची जीवनकथा यात चित्रित केलेली आहे. शेषराव मोहिते यांच्या 'असं जगणं तोलाचं' (१९९४), 'धूळपेणी' (२००१) या दोन कादंबऱ्यांमधून सावकारीच्या ओझ्याखाली आलेले शेतकरी, त्यांचे कष्ट आणि सुशिक्षित तरूणाची झालेली मानसिक घालमेल आणि खेड्यापासून तुटलेपण इत्यादीमधून ग्रामीण वास्तववादी समाजजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत. त्याबरोबर कृष्णात खोत यांनी अलिकडेच 'गावठाण' आणि 'रौंदाळ' या काही विशेष उल्लेखनीय ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

मोहन पाटील यांनी 'पाचुंदा' नावाची अलिकडेच पाच लघुकादंबऱ्या समाविष्ट असणारे पुस्तक २००२ साली प्रकाशित केले आहे. त्यात 'लिगाड', 'खांदेपालट', 'कोंडमारा', 'फूलपाखरू' आणि 'बस्तान' या पाच कादंबऱ्या यामध्ये आहेत. त्याचबरोबर 'साखरफेरा' ही कादंबरी अलिकडेच प्रसिद्ध झाली आहे. अनेक कथा, ग्रामीण समीक्षात्मक पुस्तके, चरित्रे त्यांची प्रसिद्ध आहेत. मोहन पाटील यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्याच्या परिसरातील ग्रामीण माणसाच्या व्यथा वेदना शब्दबद्ध केल्या आहेत. त्याचबरोबर राजकारणामुळे झालेला बदल, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण, ग्रामीण समाज जीवनावर झालेला परिणाम ते आपल्या कादंबऱ्यातून व्यक्त करतात. शिवाय परिवर्तनाची जाणीव मनात बाळगून मोठ्या जिद्दीने धडपडणारा नायक पाटील यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून उभा केला आहे. गावगाड्यात बदलत्या विचारात मानवीमूल्यांचा, जीवनमूल्यांचा न्हास होत आहे याची जाणीव मोहन पाटील यांच्या कादंबऱ्यातून होते.

बाबुराव गुरव हे सामाजिक परिवर्तन चळवळीतील एक कार्यकर्ते म्हणून सर्वांना परिचित आहेत. त्यांचे अनेक वैचारिक लेखन, थोरांची चरित्रे इ. लेखन प्रसिद्ध आहेत त्याचबरोबर काही कथा, कविताही प्रसिद्ध आहेत. 'भैनाळ' (१९८७.), 'विवस्त्रा' (२००५), 'पाणी' (२००७) या काही कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत.

या लघुशोधप्रबंधामध्ये मी, डॉ. बाबुराव गुरव यांची 'भैनाळ' आणि मोहन पाटील यांची 'बस्तान' ह्या कादंबऱ्या अभ्यासासाठी निवडलेल्या आहेत.

● समारोप

अशारितीने या पहिल्या प्रकरणामध्ये ग्रामीणता म्हणजे काय? या संकल्पनेचा अभ्यास केला. त्याचप्रमाणे ग्रामीण संवेदनशीलतेचे स्वरूप काय आहे हे पाहिले आणि मराठी ग्रामीण

कादंबरीच्या निर्मितीपाठीमागे असणाऱ्या प्रेरणांचा विचार केला. शेवटच्या टप्प्यात मराठी कादंबरीच्या वाटचालीचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. यानंतरच्या प्रकरणांमध्ये 'भैनाळ' आणि 'बस्तान' या कादंबरीतील समाजजीवनाचा अभ्यास करावयाचा आहे.

● निष्कर्ष

१. ग्रामीणता म्हणजे जीवन जगण्याची रीत आहे. ही एक संस्कृती आहे. यामध्ये विविध उत्सव साजरे केले जातात. तेथील समाजाची जीवन जगण्याची पारंपरिक पद्धत आहे आणि ती कृषिसंस्कृतीमध्ये सामावलेली आहे असे आढळून आले.
२. ग्रामीण संवेदनशीलतेचा विचार करता ती शहरी संस्कृतीहून निराळी आहे असे आढळून आले.
३. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीपाठीमागे विविध प्रेरणा प्रवृत्ती आहेत यामध्ये महात्मा फुल्यांची प्रेरणा ही सर्वात जाज्वल आणि प्रभावी ठरली आहे. त्याचबरोबर विविध व्यक्तींच्या व तत्कालीन काही ठळक घटना घडामोडी साहित्यनिर्मितीस कारणीभूत ठरल्या आहेत. हे अभ्यासाअंती निदर्शनास आले.
४. ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करत असताना असे लक्षात आले की, १९०३ सालची 'पिराजी पाटील' ही मराठीतील पहिली कादंबरी आहे. यानंतरच्या तिच्या वाटचालीमध्ये विविध टप्प्यांवर ग्रामीण कादंबरी बदलत गेली आहे असे आढळून आले.
५. १९६० नंतर मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण समाजजीवन वास्तववादी दृष्टीने चित्रित होताना दिसते. ग्रामीण कादंबरी अशा अंशाने बदलत गेलेली दिसते.
६. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीमध्ये मुख्यतः तीन टप्पे पडतात. पहिल्या टप्प्यामध्ये रा. वि. टिकेकरांचे साहित्य येते, तर दुसऱ्या टप्प्यावर र. वा. दिगें आणि गो. नी. दांडेकरांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे तिसऱ्या टप्प्यामध्ये आनंद यादवांनी रा. रं. बोराडे यांचाही उल्लेख महत्त्वाचा वाटतो आणि हा तिसरा टप्पा अजून पुढे सरकतच आहे आणि मराठी ग्रामीण कादंबरीचे भवितव्य उज्वल आहे हेच या ठिकाणी आढळून आले.
७. ग्रामीण कादंबरी ही विविध प्रेरणेने बदलत्या स्वरूपाने आणि विविध टप्प्यांवर सतत बदलत आहे. हे या प्रकरणामध्ये प्रकर्षाने जाणवले.
हे या प्रकरणामधील काही निष्कर्ष हाती आले.

संदर्भ

१. डॉ. यादव, आनंद : ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, तृतीय आवृत्ती, जुलै १९९३, पृष्ठ. ९
२. डॉ. कोत्तापळे, नागनाथ : ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, मेहता प्रकाशन, पुणे ३०, द्वितीय आवृत्ती, १९९३, पृष्ठ ७
३. पवार, गो. मा. : साहित्यमूल्य आणि अभिरूची, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १९९४, पृष्ठ ११२
४. भोळे, भास्कर : आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपाळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, २००३, पृष्ठ ४४४
५. जाधव, रा. ग. : साहित्य व सामाजिक संदर्भ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, २००३, पृष्ठ ८९
६. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री : मराठी विश्वकोष, खंड १०, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८१, पृष्ठ ९७०.
७. मालशे, स. ग. : मराठी ग्रामीण कादंबरी, डॉ. रवींद्र ठाकूर, मेहता प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९३, पृष्ठ ३०-३१ वरून उद्धृत.
८. डॉ. यादव, आनंद : मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती, मेहता प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९८५, पृष्ठ १२६
९. डॉ. ठाकूर, रवींद्र : मराठी ग्रामीण कादंबरी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, पृष्ठ ५०
१०. डॉ. यादव, आनंद : ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती जुलै १९९३, पृष्ठ १२१
११. देशपांडे, कुसुमावती : मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, मराठी साहित्य संघ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७५, पृष्ठ ३१२
१२. डॉ. यादव, आनंद : ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९८१, पृष्ठ १२४
१३. दांडेकर, गो. नी. : पडघावली मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, आवृत्ती चौथी, १९७९, परिचय.
१४. डॉ. ठाकूर, रवींद्र : आनंद यादव, व्यक्ती आणि वाङ्मय, मेहता प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९९३, पृष्ठ ४६
१५. डॉ. ठाकूर, रवींद्र : मराठी ग्रामीण कादंबरी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, पृष्ठ १२२-१२३
१६. पाटील, म. सु. : प्रतिष्ठान, कादंबरी समीक्षा विशेषांक, जानेवारी, १९८१, पृष्ठ ३५
